

ÎNȚELEPCIUNI STRĂINE. RECURSUL LA TRADIȚIE AL SLUJEBNICULUI MITROPOLITULUI ȘTEFAN († 1668)

OVIDIU OLAR*

Printre manuscrisele bogatei Bibliotecii a Academiei Române din București, cel păstrat sub cota ms. rom. 1790 ocupă un loc aparte¹. Așa cum indică foaia de titlu, avem de-a face cu un *Slujebnic* cuprinzând liturghiile sfinților Ioan Gură de Aur și Vasile cel Mare, dimpreună cu „alte slujiri arhieresti”². Alcătuit cu binecuvântarea, din porunca și cu cheltuiala mitropolitului Ștefan al Valahiei († 1668), la o dată pe care încă nu o putem preciza, acest *Pontificale* / Ἀρχιερατικόν destinat exclusiv folosirii de către un înalt prelat este împodobit cu numeroase miniaturi și conține texte în trei limbi – textele liturgice sunt în slavonă, ecfonisele, adică părțile finale, de rostit cu glas tare, ale ecteniilor sunt în greacă, în grafie chirilică și de cele mai multe ori în transcriere fonetică, iar majoritatea indicațiilor de regie pentru liturghisitor și aproape întreaga „Rânduială a punerii mitropolitului și a episcopului” sunt în română³.

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București / Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien; ovidiuolar@gmail.com.

¹ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești B.A.R.*, vol. II, București, 1983, p. 61; Cătălina Velculescu, *Ms. rom. 1790 de la Biblioteca Academiei Române din București*, în *Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare*, București, 2010, p. 9–32; Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Ovidiu Olar, *Des missels grecs et slavons aux traductions en roumain (XVIIe siècle) (manuscrit roum. 1790 Bar – Bucarest et le manuscrit roum. 1216 BAR – Cluj-Napoca)*, în „Revue des études sud-est européennes”, 49, 2011, 1–4, p. 33–52. Manuscrisul este disponibil în ediție facsimilată: *Slujebnicul arhieresc al mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei: realismul apusean în miniatura românească din secolul al XVII-lea*, coord. Gabriela Dumitrescu, București, 2017.

² Pentru acest tip de carte liturgică, vezi Cirillo Korolevskij, *Le Pontifical dans le rite byzantin*, în „Orientalia christiana periodica”, 10, 1944, p. 204–215; Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Arhieraticonul român de la 1705 copiat de Axinte Uricariul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 92, 1974, 11–12, p. 1403–1413; *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*, ed. Manlio Sodi, Achille Maria Triacca, Città del Vaticano, 1997.

³ N. Iorga consideră că manuscrisul a fost „început” în vremea în care se tipărea *Liturghierul* slavon de la Dealu din 1646 (*Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, București, 1928², p. 341). Nicolae Cartoian îl datează în 1653, fără a furniza totuși vreo dovadă (*Istoria literaturii române vechi*, vol. II, București, 1942, p. 97). G. Popescu-Vâlcea îl plasează „la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea” [*Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648–1688)*, București, 1974, p. 8]. Violeta Barbu a lansat ipoteza că manuscrisul a fost „prescris la începutul intervalului celei de-a doua păstorii a mitropolitului Ștefan”, deci între 1655 și 1658, pe motiv că atât încoronarea lui Mihnea al III-lea (mai 1658), cât și târnosirea mitropoliei din București (iunie 1658) sunt „oglundite” în conținut [*Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: principalele versiuni românești ale Simbolului credinței (1650–1713)*, în „Limba română”, 40,

Chiar dacă nu întotdeauna consistent, cercetătorii l-au avut constant în vedere. Istoricii de artă s-au arătat interesați de ilustrații⁴. Istoricii au studiat molița de încoronare a împăratului sau a domnului de la filele 93v–96r⁵. Filologii s-au aplecat asupra textelor în limba română, printre care și Crezul. Din punctul lor de vedere, *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan, împreună cu celelalte liturghiere cu tipic românesc comandate de același ierarh, reprezintă o etapă, o „fază de tranziție” în cadrul procesului de „naționalizare a serviciului divin”⁶.

Plasând fenomenul de impunere a limbii române ca limbă de cult în contextul amplelor transformări liturgice din secolul al XVII-lea, Violeta Barbu a arătat convingător că manuscrisele bilingve sau trilingve copiate în vremea sau la cererea vlădicăi Ștefan marchează începutul unei adevărate „reformă liturgice”⁷. La rândul său, într-un excelent studiu dedicat transcrierii cu slove *chirilice* a fragmentelor *grecești* din manuscrisul care interesează aici, Andronikos Falangas a demonstrat că redactarea acestuia se plasează la confluența a trei curente culturale: „cel al unui slavonism aflat la crepuscul, detașat de căminele sale balcanice, cel al civilizației autohtone românești, care încearcă să se afirme și, în sfârșit, cel al unui elenism oprimat de dominația otomană, care va găsi forța să se redreseze și care își anunță deja remarcabila influență dincolo de Dunăre, înainte să înflorească sub principii fanarioți ai țărilor române”⁸.

1991, 1–2, p. 25–31, aici p. 29; eadem, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea*, București, 1998, p. 454]. Radu G. Păun a respins argumentul, considerând că încoronarea lui Mihnea a urmat o „rânduială” diferită, dar nu a propus o datare alternativă [*Les fondements liturgiques du « constitutionalisme » roumain entre la seconde et la troisième Rome (XVIe–XVIIIe siècles). Premiers résultats*, în „Revue roumaine d’histoire”, 37, 1998, 3–4, p. 173–196, aici p. 179]. Din păcate, nici analiza hârtiei, de tip venețian, și a filigranelor, de tipul „trei semiluni”, nu a oferit rezultate viabile: V. Barbu, *Preliminarii ... principalele versiuni românești*, p. 29; eadem, *Purgatoriul misionarilor*, p. 454.

⁴ Vladimir Stassof, *L’ornement slave et oriental d’après les manuscrits anciens et modernes*, Sankt Petersburg, 1887, p. 14, pl. XXXIX, fig. 3–12; G. Popescu-Vâlcea, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648–1688)*, în „Analecta”, 1, 1943, p. 131–151; idem, *Miniatura românească*, București, 1981, p. 48–54, 136–147; Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *Manuscrise miniate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, 1984, p. 61–63; Gheorghe Popescu-Vâlcea, *Romanian Miniatures*, București, 1998, p. 52–58; Ileana Stănculescu, *Studiu asupra ilustrațiilor din ms. rom. 1790*, în *Manuscris trilingv*, p. 107–136; Cătălina Velculescu, Ileana Stănculescu, *Abaisse ton regard sur moi, pécheur et serviteur inutile, purifie mon âme et mon cœur de toute pensée mauvaise ...*, în „Transylvanian Review”, 21, 2012, supl. 1, *One Hundred Years Since the Birth of Emil Turdeanu*, ed. Ioan-Aurel Pop, Ana Dumitran, Jan Nicolae, p. 185–199 (cu bibliografie).

⁵ Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, *Coronatio. Tradiția liturgică în țările române*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, ed. Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, București, 1998, p. 40–68; R.G. Păun, *Les fondements liturgiques*, p. 173–196.

⁶ V. Barbu, *Preliminarii ... principalele versiuni românești*; eadem, *Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: unificarea versiunilor Simbolului credinței (1660–1713)*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 39, 1991, p. 351–363; eadem, *Purgatoriul misionarilor*, p. 459 sq.

⁷ Eadem, *Purgatoriul misionarilor*, p. 445, 452–456.

⁸ Andronikos Falangas, *Recherches sur la transcription du grec en cyrillique dans un pontifical slavo-gréco-roumain du XVIIe siècle*, în „Cahiers balkaniques”, 16, 1990, p. 213–237.

În ceea ce mă privește, întrucât împărtășesc părerea cercetătorului grec că *Slujebnicul* lui Ștefan este un martor al „conflictelor și rivalităților culturale” din Valahia secolului al XVII-lea, voi relua în continuare problema „mecanismului de coabitare” dintre cele trei limbi ale codicelui. Pornind de la mărturia unui călător rus, de la Ectenia pentru cei adormiți din ms. rom. 1790 și de la cele trei scrisori care alcătuiesc „dosarul” sinodului din 1659 de la Târgoviște, voi încerca să reconstitui climatul religios al timpului și să înaintez o explicație pentru neobișnuita inițiativă liturgică multilingvă a întâi-stătătorului Țării Românești.

UN CĂLĂTOR RUS PRIN ȚĂRILE ROMÂNE

În penultima zi a lunii martie a anului 7158 de la facerea lumii și 1650 de la nașterea lui Hristos, călugărul rus Arsenie Suhanov poposea la o mănăstire „sârbească” din Vaslui închinată Mănăstirii Zografu de la Muntele Athos⁹.

Drumețul venea de la Moscova și se îndrepta grăbit spre Târgoviște. I se poruncise încă din luna mai a anului 1649 să-l însoțească pe drumul de întoarcere spre Țara Sfântă pe patriarhul Paisie Lambardis al Ierusalimului, ajuns până la curtea țarului în căutare de milostenii și sprijin pentru îndrăznețe planuri de luptă anti-otomană. Împreună cu ierodiaconul Iona Malenkij, Arsenie trebuia să urmărească atent mișcărilor politice ale prelatului și să consemneze detaliat practicile liturgice ale Răsăritului creștin. Întrucât tot mai multe voci considerau obligatorii implicarea în eliberarea de sub jugul turcesc a fraților creștini și alinierea la tradițiile Bisericii „grecești” pentru ca Moscova să își împlinească destinul strălucit de „Nouă Romă”, Alecei Mihailovici Romanov dorea informații precise care să îi permită să acționeze în cunoștință de cauză¹⁰.

⁹ Este vorba fie de Mănăstirea Precista, închinată la Zografu de Miron Barnovschi pe 30 iulie 1628, fie de ctitoria cu hramul Sfântului Gheorghe a marelui vornic al Țării de Sus Lupu Hăbășescu, aflată în apropierea orașului (Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 200–202). Pentru personaj: Serghei A. Belokurov, *Арсений Суханов*, vol. I, *Биография Арсения Суханова*, Moskva, 1891; Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 45–50; *Călători străini prin țările române*, vol. V, ed. Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 399–402; Vassa Larin, *The Byzantine Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij. Text, Translation, and Analysis of the Entrance Rites*, Roma, 2010, p. 41–58.

¹⁰ Pentru Paisie vezi: Ioannis Meimaris, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Παΐσιος Λαμπάρδης και η εποχή του υπό το φως τεσσάρων επιγραφών*, în „Θεολογία”, 55, 1984, 2, p. 480–496. Pentru vizita la Moscova: Nikolai F. Kartev, *Приезд в Москву Иерусалимского патриарха Паисия в 1649 году*, în „Прибавления к Творениям св. Отцов”, 47, 1891, 1, p. 178–237. Pentru proiectele politice: Ștefan Andreescu, *Moștenirea politică a lui Mihai Viteazul la mijlocul veacului XVII*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, 23, 1986, 1, p. 143–161 [= idem, *Restitutio Daciae*, vol. II, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659*, București, 1989, p. 225–282]; Hristos P. Lascaridis, *Τα πολιτικά σχέδια του πατριάρχη Ιεροσολύμων Παΐσιου προς ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και οι Ρώσοι (17ος αιώνας)*, în „Δωδώνη”, 16, 1987, 1, p. 301–351; Serhii Plokhyy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford, New York, 2001, *sub voce*.

Numai că la Iași, unde ajunseseră în august 1649, Arsenie aflase o veste îngrijorătoare, anume prezența „într-un schit sub dealurile ungurești” a unui pretins descendent al țarului Vasili Ivanovici Șuiski¹¹. Trimis imediat de Paisie la Moscova cu scrisori pentru țar și pentru patriarh, scrisori prin care se anunța iminența încheierii păcii între polonezi și cazaci, Suhanov revenise în Moldova prin Kiev în primăvara lui 1650. Întrucât ierarhul ale cărui acțiuni se cereau observate plecase deja spre cetatea de scaun a Valahiei, Arsenie pornise pe urmele sale. Pe 30 martie, el adăsta la metocul Mănăstirii Zografu din Vaslui¹².

Conversația cu egumenul și cu ceilalți membri ai obștii nu a fost însă una tocmai plăcută. Trimisul țarului a aflat cu acest prilej că un stareț sârb de la Athos fusese adus în fața soborului pentru că își făcea semnul crucii după obiceiul moscovit transmis de *Cartea* atribuită lui Chiril al Alexandriei (1644)¹³. Chinuit, umilit și amenințat cu arderea pe rug, bietul monah fusese silit să jure solemn că nu va mai repeta greșeala. Taxate fără drept de apel drept eretice, tipăriturile sale fuseseră date grabnic pradă flăcărilor, împreună cu un manuscris sârbesc vechi de 130 de ani.

„Grecii sunt trufași, iar noi îi urâm”, continuase pe un ton aprins egumenul. „Au refuzat să ne traducă în slavonă cărțile, din ură și din dorința de a fi deasupra noastră. I-au refuzat lui Chiril filosoful permisiunea de a crea un alfabet slavon și au încercat să-l omoare atunci când, cu permisiunea papei Adrian, a făcut-o¹⁴. Nu ne suportă și vor să ne conducă”, încheiase el, „dar din mândrie și-au pierdut împărăția”.

Despre greci, nici Suhanov nu avea o părere prea bună. Ajuns în capitala Munteniei pe 9 aprilie și primit a doua zi în audiență de Matei Basarab, el s-a angajat repede în dispute aprinse despre credință cu Paisie al Ierusalimului și cu apropiații acestuia¹⁵.

¹¹ Este vorba de Timofei (Timoșka) Demidovici Akundinov, fost „diacon din dumă”. Trimis de Vasile Lupu la Istanbul, în 1646, el le promisese turcilor Astrahanul, în schimbul sprijinului militar, însă fără succes. Avea să fie arestat în Holstein, trimis la Moscova, executat și despicat în patru (decembrie 1653). Vezi Maureen Perrie, *Pretenders and Popular Monarchism in Early Modern Russia*, Cambridge, 1995, p. 233.

¹² Pentru călătoriile lui Suhanov prin Moldova și Țara Românească, vezi Gh. G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 51–63; *Călători străini*, vol. V, p. 403–412.

¹³ Pentru *Кириллова книга*: Antonina S. Zernova, *Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII вв.*, Moskva, 1958, p. 59 (nr. 169); Irina V. Pozdeeva, Viktor P. Pușkov, Aleksei V. Dadâkin, *Московский печатный двор – факт и фактор русской культуры. 1618–1652 гг.: от восстановления после гибели в Смутное время до патриарха Никона. Исследования и публикации*, Moskva, 2001, p. 422, notele 40–41. Vezi și Hans Peter Niess, *Kirche in Rußland zwischen Tradition und Glaube? Eine Untersuchung der Kirillova kniga und der Kniga o vere aus der I. Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Göttingen, 1977.

¹⁴ Pentru această interesantă versiune a activității Sfinților Chiril și Metodiu, vezi Boris N. Floria, *Рассказы о Кирилле и Мефодии в „Прениях о вере с греками” Арсения Суханова*, în *Studia slavica. K 80-летию Самуила Борисовича Бернштейна*, Moskva, 1991, p. 314–318.

¹⁵ Pentru dispute, vezi Serghei A. Belokurov, *Арсений Суханов*, vol. II/1, *Сочинения Арсения Суханова*, Moskva, 1894, p. 25–101 (îi mulțumesc lui Augustin Nacu pentru frumoasa traducere pusă la dispoziție). Vezi și Pierre Pascal, *Avvakum et les débuts du raskol. La crise religieuse au XVIIe siècle*

Prima dintre aceste dispute a avut loc pe 24 aprilie (stil vechi) 1650, în trapeza mănăstirii patriarhiei din oraș, în prezența mitropolitului Meletie al Proilavului, a arhimandriților Antimie și Filimon, a preotului Macarie, a lui Iosaf, a dascălului Malahie și a întregii obști¹⁶. S-a discutat despre modul corect de facere a semnelor crucii. Invocând *Cartea lui Chiril*, lucrările lui Ioan Damaschin și numele lui Maksim „Grecul”, Arsenie a combătut tradiția grecească întemeiată pe scrierile de secol XVI ale unui alt Damaschin, cel supranumit Studitul¹⁷. Somat de patriarh să dezvăluie de unde au învățat rușii să se crucească astfel, el i-a indicat drept sursă pe Apostolul Andrei, convertitorul rușilor, și, chiar dacă într-o mai mică măsură, pe grecii din vechime.

Aceia respectau cu fidelitate normele apostolice și sobornicești, s-a simțit Suhanov dator să adauge, spre deosebire de cei de acum, care se botează prin aspersiune, nu prin cufundare, și sunt obligați să apeleze la „nemți” pentru cărți și pentru știință. În plus, a mai precizat el, toți creștinii din Polonia își fac semnul crucii la fel ca rușii, fapt limpede arătat de o carte tipărită în țara polonă aflată în biblioteca logofătului al doilea Udriște Năsturel¹⁸.

Cum aluzia la lipsa de tipografie, de școli și de respect față de vechile tradiții nu era deloc ușor de digerat, discuțiile s-au prelungit, aprige, și după masă. „Nu am

en Russie, Paris, 1938, p. 204–208; Șt. Andreescu, *Moștenirea politică a lui Mihai Viteazul*, p. 250–253; Andrei P. Bogdanov, *Автограф Прений с греками о вере Арсения Суханова*, în *Источниковедение отечественной истории. Сборник статей за 1989 г.*, Moskva, 1989, p. 175–205; V. Larin, *op. cit.*, p. 47–51.

¹⁶ Pe urmele lui P.P. Panaitescu – *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés Roumaines*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, 5, 1926), p. 38 [= *Influența operei lui Petru Movilă, arhiepiscop al Kievului, în Principatele Române*, în idem, *Petru Movilă. Studii*, ed. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, București, 1996, p. 35] –, mulți cercetători au afirmat că la disputele de la Târgoviște a luat parte și Meletie Syrigos. Suhanov vorbește însă clar de Meletie al Brăilei, despre care D. Russo a dovedit fără putință de tăgadă că nu era una și aceeași persoană cu marele teolog. Vezi D. Russo, *Meletie Sirigos și Meletie al Proilavului sunt două persoane deosebite*, în idem, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, vol. I, București, 1939, p. 237–246. Meletie a fost ales la mitropolie în 1639, fiind caterisit în 1655.

¹⁷ Pentru Mihail Trivolis, Maxim „Grecul” († 1556), călugăr atonit școlit în Italia, ajuns la Moscova la cererea marelui cneaz Vasile al III-lea pentru a traduce textele religioase fundamentale din greacă în slavonă, condamnat pentru erezii și absolvit postum: Elie Denissoff, *Maxime le Grec et l'Occident. Contribution à l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis*, Paris, Louvain, 1943; Bernhard Schultze, *Maksim Grek als Theologe*, Roma, 1963; Jack V. Haney, *From Italy to Muscovy. The Life and Works of Maxim the Greek*, Paderborn, 1973; Hugh M. Olmsted, *A Learned Greek Monk in Muscovite Exile: Maksim Grek and the Old Testament Prophets*, în „Modern Greek Studies Yearbook”, 3, 1987, p. 1–73; Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft 1453–1821. Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, München, 1988, p. 89–97; Boris L. Fonkič, *Мелетий Грек*, în *Россия и Христианский Восток*, vol. I, Moscova, 1997, p. 159–178; idem, *Греческие рукописи и документы в России в XIV – начале XVIII в.*, Moskva, 2001, *sub voce*.

¹⁸ P.P. Panaitescu crede că este vorba de *Gramatica* slavonă a lui Meletie Smotrițki (*L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila*, p. 40 [= idem, *Influența operei lui Petru Movilă*, p. 36]), părere împărtășită de mulți alți cercetători. Pentru circulația gramaticii lui Smotrițki în țările române, vezi Diomid Strungariu, *Gramatica lui Smotrițki și prima gramatică românească*, în „Romanoslavica”, 4, 1960, p. 289–307.

primit botezul de la voi, ci, la fel ca voi, de la Sfântul Apostol Andrei”, le-a repetat Arsenie interlocutorilor, negând vehement creștinarea grecilor de către Hristos, de către apostoli și de către Iacov, fratele Mântuitorului¹⁹. Iar învățatul dascăl Ligaridi, chemat pentru a-și expune părerea, deși de neam din Chios, i-a dat dreptate în privința semnelor crucii, spre marea nemulțumire a lui Paisie al Ierusalimului²⁰.

„Și povestea chiar dascălul, stând la masă la cel de-al doilea logofăt Udriște, de ce s-a supărat patriarhul pe el, iar starețului Arsenie i-a povestit rusul Feodor, un student al lui Udriște, chipurile, față de el a vorbit dascălul despre aceasta [...]”

În ziua de 8 mai a aceluiași an, Suhanov i-a solicitat lui Paisie desemnarea unui purtător de cuvânt care să îi explice de ce anii din cărțile rusești nu coincideau deloc cu anii de la nașterea Domnului din cele grecești. Cine se făcea vinovat de pierderea tradiției adevărate?

A doua zi, intrigat, patriarhul i-a propus drept interlocutori, la alegere, pe Ligaridi sau pe mitropolitul de Arta și Nafpaktos Gavriil Vlasios²¹. Cu cei prea învățați nu se poate nicidecum discuta, a replicat Suhanov. Pe ei nu îi interesează atât găsirea adevărului, cât câștigarea cu orice preț a disputelor. În plus, educația celor doi este iezuitică, or este cunoscut faptul că știința latină conține mult prea multă violenție.

„Le voi scrie atunci celorlalți patriarhi”, a decis Paisie. „Ei ne vor da dreptate.” „Dimpotrivă, se va vedea limpede că greșeala vă aparține”, a venit imediat răspunsul. „După căderea Țarigradului, cărțile latine, tipărite în greacă, s-au răspândit peste tot. După prăbușirea împărăției grecești, provocată de mulțimea păcatelor și a ereziilor, dezordinea s-a înscăunat în patriarhia ecumenică. Vă botezați prin stropire, iar nu prin triplă imersie. Vă rugați împreună cu ereticii, fie ei armeni, latini sau frânci. Uitați că prima Evanghelie, cea a lui Marcu, nu a fost scrisă pentru voi, ci pentru jidovi. V-ați creștinat după romani. Nu ați fost singuri la soboarele cu care vă lăudați neîncetat, iar aceste soboare nu au fost o sursă, ci o confirmare a credinței perfecte, care de la Hristos vine prin mijlocirea apostolilor. Grecii nu au deci cum să fie izvor al tuturor lucrurilor, după cum nici papa de la Roma nu are cum să fie capul întregii biserici.

¹⁹ Apostolul Andrei apare destul de devreme în postura de botezător al rușilor. În *Marele Minei* încheiat în 1541, mitropolitul Macarij al Moscovei prelucrează și extinde legenda astfel încât să evidențieze vechimea și independența creștinătății rusești. Vezi David B. Miller, *The Velikie Minei Chetii and the Stepennaia Kniga of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness*, în „Forschungen zur osteuropäischen Geschichte”, 26, 1979, p. 263–382, aici p. 274–275, 326.

²⁰ „Lig<a>rid dascalul” apare ca martor într-un act de vânzare scris la Târgoviște în leatul 7158; printre ceilalți martori se numără și „Iosaf Corin mitropolitul” și „Arseni Samosia mitropolit”; vezi *Documenta Romaniae historica* (în continuare: DRH), seria B, *Țara Românească*, vol. XXXIV, (1649), ed. Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, București, 2002, p. 171–172 (nr. 196). „Iosaf Corin” este mitropolitul Ioasaf al Corintului, iar „Arseni Samosia” – mitropolitul Arsenie al Amasiei.

²¹ Pentru Gavriil Vlasios, „bărbat înțelept și pios”, unul dintre profesorii spătarului Nicolae (Milescu): Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, vol. III, Paris, 1895, p. 287–288; Borje Knös, *L'histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm, 1962, p. 435; Vera G. Cențova, *Икона иверской Богоматери (очерки истории отношений греческой церкви с Россией в середине XVII в. по документам РГАДА)*, Moskva, 2010, *sub voce*.

Chiar dacă veți fi fost vreodată, acum ați secat și, însetați fiind, vă adăpați adesea de la fântâni păgâne. Turcii vă sunt alături, dar voi nu reușiți nicidecum să-i convertiți”, a încheiat Suhanov.

Cum era de așteptat, atitudinea călugărului moscovit a stârnit o animozitate profundă în rândul ierarhilor greci aflați la Târgoviște. Pe 11 mai, la nici două zile de la discuția din chilia patriarhului, Arsenie a fost informat de dascălul „rus” Grigore despre amenințările rostite la adresa sa de către episcopul Daniil de Ohrida, invitat „la masă la mitropolitul Ștefan” al Valahiei. Trăind în preajma înaltului prelat muntean, Grigore îl auzise pe numitul Daniil laudându-se că, odată ajuns pe pământ turcesc, Suhanov va împărtași soarta starețului Damaschin de la Hilandar, dat pe mâna otomanilor, pus să jure că se va lepăda de obiceiurile sale străambe și obligat să își pună pe foc cărțile moscovite²².

La începutul lunii iunie, informat despre caz de către preotul său Ioasaf, Paisie al Ierusalimului ceru detalii de la starețul Amfilohie, martor al evenimentelor, și lămuriri de la episcopul Daniil. Nu au procedat bine stareții de la Athos, a conchis el, iar mitropolitul Vlasios i-a dat dreptate. Nu avea niciun rost să fie arse cărțile, riscându-se mânierea milostivului țar, ar fi fost de ajuns să fie șterse greșelile.

„Cărțile noastre sunt atent corectate de oameni aleși cu grijă și nu conțin greșeli”, a protestat pe dată Arsenie²³. Dimpotrivă, cărțile grecești tipărite la Veneția și în Anglia ar fi trebuit arse, fiind pline de erezii, a contraatacat el, înfățișând o ediție venețiană din biblioteca dascălului Malahie în care se afirma că Duhul Sfânt purcede de la Tatăl și de la Fiul. „La voi multe s-au dărâmat”, i-a spus Suhanov lui Vlasios, care invocase „vechimea” grecilor. „Sunteți vechi, numai că nu urmați întotdeauna tradițiile apostolilor și sfinților. Refuzați să vă corectați. Nu vă botezați cum se cade, nu vă faceți semnul crucii cum se cuvine, în schimb vă mândriți și vă amăgiți că sunteți izvor al credinței. Noi suntem de fapt cei care ținem fără stricăciune învățăturile primite, iar autoritatea patriarhului nostru se întinde peste o sumedenie de mitropoliți, arhiepiscopi și episcopi, care, la rândul lor, au sub oblăduire mii de biserici.”

O scrisoare *Despre semnul crucii* semnată de stareții Sfântului Munte a confirmat punctul de vedere moscovit și a redus la tăcere partida adversă. Folosirea a trei degete în loc de două s-a văzut pe moment condamnată. Prin urmare, pe 6 iunie, Ioasaf, „popa cel negru” al patriarhului, „și alți greci” au încercat să mute discuția pe tărâmul botezului. „Nu este deloc bine să-i botezați din nou pe creștini ca și cum ar fi eretici”,

²² Om „plin de duh și școlit”, starețul sârb Damaschin era cunoscut în Valahia. *Penticostarul* tipărit în 1649 la Târgoviște îi este dedicat de către principesa Elena. Așa se explică, probabil, de ce mitropolitul Ștefan fusese anunțat imediat printr-o scrisoare despre necazurile sale. Vezi Virgil Cândea, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes”, 6, 1968, 2, p. 239–287, aici p. 283 [= idem, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, București, 1979, p. 71]; Șt. Andreescu, *Moștenirea politică a lui Mihai Viteazul*, p. 252–253.

²³ Pentru mai multe informații despre activitatea corectorilor tipografiei moscovite, vezi cartea lui Wolfgang Heller, *Die Moskauer "Eiferer für die Frömmigkeit" zwischen Staat und Kirche (1642–1652)*, Wiesbaden, 1988.

au zis ei, făcând aluzie la controversata rebotezare a prizonierilor de război polonezi. „Îi botezăm din nou doar pe ereticii care nu sunt miruiți și care nu se cufundă în cristelniță”, a venit pe loc răspunsul. „Iar dacă se va afla că vă botezați prin stropirea cu apă, aceeași soartă vă va aștepta și pe voi.”²⁴

Pus în dificultate de duritatea replicii, Ioasaf a amenințat că patriarhul Ierusalimului le va solicita părerea celorlalți patriarhi. Dacă răspunsul va fi corect, ei vor fi ascultați; dacă nu vor fi drept-credincioși, vor fi pur și simplu ignorați, a avertizat la rândul său Arsenie. Țarul evlavios i-a luat locul împăratului de la Constantinopol și a devenit capul ortodoxiei. Patriarhul Moscovei a fost pus în locul papei și patru mitropoliți au fost numiți în locul celor patru patriarhi răsăriteni. Așa cum suveranul pontif a decăzut din drepturi când s-a lăsat orbit de schismă și de erezie, tot așa vor fi decăzuți din drepturi și grecii dacă se încapățânează să persiste în eroare²⁵.

„Am primit botezul de la Sfântul Andrei, ajuns până la Kiev”, a repetat iarăși Arsenie. „L-am primit și de la papa Clement, exilat în Crimeea. Acolo s-a botezat marele cneaz Vladimir și de acolo a dus moaștele lui Clement la Kiev. Iar noi respectăm cu strictețe moștenirea lor. Grecii însă se botează după noua regulă romană, fiind imposibil de găsit în Grecia sau în Valahia un om corect botezat. Își fac greșit semnul crucii și nu mai calculează anii de la facerea lumii, cum ar fi trebuit, ci de la nașterea lui Hristos. Cărțile le sunt publicate la Roma, la Veneția și în Anglia, iar studiile și le fac în Italia. Dascălii lor sunt corupți și răspândesc învățăturile catolice.”

„Tot ce a fost cândva la voi a trecut la noi, la Moscova”, și-a dezvoltat neabătut Suhanov argumentația. Țarul îl are drept model pe împăratul Constantin cel Mare și protejează Biserica de orice erezie, în vreme ce patriarhul Moscovei, primat al Romei celei noi, își sărbătorește deschis credința și poartă camilafca albă a papei Silvestru. Grecii, dimpotrivă, și-au văzut mănăstirile dispărând una după alta și au risipit în cele patru zări sfintele moaște. Bisericile le-au fost transformate în moschei și mulți au devenit păgâni.

²⁴ Pentru detalii, vezi Tatiana A. Oparina, *Греческий чин присоединения католиков к православной Церкви в сербских и украинско-белорусских памятниках и их влияние на русскую традицию*, în „Вестник церковной истории”, 17–18, 2010, 1–2, p. 215–231. Pentru punctul de vedere grecesc: George Dragas, *The Manner of Reception of Roman Catholic Converts into the Orthodox Church with Special Reference to the Decisions of the Synods of 1484 (Constantinople), 1755 (Constantinople), and 1667 (Moscow)*, în „The Greek Orthodox Theological Review”, 44, 1999, 1–4, p. 235–271.

²⁵ Despre Moscova, a Treia Romă, un subiect vast și delicat: Daniel B. Rowland, *Moscow – The Third Rome or the New Israel?*, în „Russian Review”, 55, 1996, 4, p. 591–614; Donald Ostrowski, *Moscow and the Mongols. Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589*, Cambridge, 1998, p. 219–243; idem, *‘Moscow the Third Rome’ as Historical Ghost*, în *Byzantium: Faith and Power (1261–1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, ed. Sarah T. Brooks, New York, New Haven, London, 2006, p. 170–179. Pentru Moscova drept centru al lumii, vezi Andrei P. Bogdanov, *Теория „Москва – центр мира” в державной концепции и у кратких летописцев XVII века*, în *Европейские сравнительно-исторические исследования*, vol. II, *География и политика*, Moskva, 2006, p. 91–111.

Ajuns în acest punct, Arsenie a găsit potrivit să le rezume interlocutorilor săi legenda faimosului *klobuk* alb („им историю ... о святительскомъ бѣломъ клобукѣ”). Conform acestei legende, Constantin cel Mare și papa Silvestru i-au apărut în vis patriarhului constantinopolitan Filotheos și i-au poruncit să trimită prețioasa piesă vestimentară la Novgorod. Roma cea Veche va cădea din cauza trufiei sale, au proorocit ei. În Roma cea Nouă, adică în Constantinopol, credința creștină va dispărea din cauza fiilor Agarei. În cea de-a Treia Romă, care este pământul rusc, harul Duhului Sfânt va fi revelat. În cele din urmă, pentru ortodoxie, toți creștinii se vor uni într-o singură împărăție, una rusească. Iar strălucitoarea Rusie („свѣтлая Росія”) va fi mult mai presus decât primele două Rome²⁶.

Deși legenda avea un vădit caracter pro-novgorodian și anti-moscovit, Arsenie a ales să o reproducă tocmai pentru a ilustra proverbul potrivit căruia „cei din urmă vor fi cei dintâi”. Mai întâi, Dumnezeu și-a întors fața de la Israel spre greci. Apoi, drept pedeapsă pentru trufie, El i-a abandonat pe aceștia robiei păgânilor. „Pe cine luminați voi cu învățătura voastră? Copiii voștri sunt făcuți ieniceri, bisericile voastre au devenit moschei, iar femeile voastre sunt luate de turci. La cererea voastră, patriarhii sunt schimbați și chiar uciși”, a încheiat Suhanov.

Pe 30 septembrie 1650, probabil spre marea ușurare a grecilor, Arsenie pornea din nou spre Moscova. Aflând că falsul Șuiski se aciuase pe lângă hatmanul Bogdan Hmelnițki și recruta soldați, el îi ceruse patriarhului Paisie o scrisoare prin care să solicite extrădarea impostorului²⁷. Pe 8 decembrie, cu desaga plină de vești în urma discuției cu căpetenia cazacă, Arsenie intra în capitala țarilor. Pe 9 decembrie, el prezenta „departamentului soliilor” un prim raport, pe care avea să îl detalieze în scris în scurtă vreme, dimpreună cu *Disputele cu grecii despre credință*.

Dacă prima parte a *Disputelor*, cea referitoare la arderea cărților moscovite de către grecii de la Athos, a fost concepută ca un supliment al dării de seamă, urmând tipicul anchetelor vizând delictele „politice”, partea a doua, cea referitoare la adevăratul „izvor al credinței”, are un vizibil caracter polemic. Sintetizând idei care circulau în epocă, Suhanov atacă subiecte de actualitate precum corectarea cărților de cult și, implicit, modelul politic și spiritual de urmat. Punctul său de vedere diferă adesea de cel exprimat de *Cartea credinței* (*Книга о вере*), culegere compilată de egumenul Nathanail al Mănăstirii Mihailovsk din Kiev și reeditată la Moscova pe 8 mai 1648, fapt care dovedește apartenența sa la partida care se opunea influenței grecești în stat și Biserică²⁸.

²⁶ Pentru detalii: Miroslav Labunka, *The Legend of the Novgorodian White Cowl (the Study of Its „Prologue” and „Epilogue”)*, München, 1998; D. Ostrowski, *op. cit.*, p. 230–237. Sinodul moscovit din 1666–1667 avea să taxeze legenda drept „apocrifă și falsă” (*ibidem*, p. 242–243).

²⁷ *Călători străini*, vol. V, p. 406–407 (vezi și comentariile Mariei Holban, p. 400–401). Pentru relațiile lui Paisie cu Hmelnițki, vezi Boris L. Fonkič, *Две греческие грамоты к Богдану Хмельницкому, în Florilegium. К 60-летию Б.Н. Флори*, Moscova, 2000, p. 428–440 [= idem, *Греческие рукописи и документы в России в XIV – начале XVIII в.*, Москва, 2001, p. 421–432 (nr. XXX)].

²⁸ Pentru detalii, vezi excelentul studiu al lui A.P. Bogdanov, *Автограф Прений*, în special p. 192–195, 198.

Arsenie a modificat de două ori textul inițial al *Disputelor*, redactat probabil în Moldova, transformându-l dintr-un raport secret într-o lucrare destinată unui public mult mai larg²⁹. Astfel, imediat după sosirea la Moscova, el s-a arătat a fi un adept al politicii filo-otomane promovate de apropiații patriarhului Partenie al II-lea „cel Tânăr” al Constantinopolului și, în consecință, un adversar al politicii anti-otomane promovate de apropiații patriarhului Paisie al Ierusalimului³⁰.

Numai că, în lipsa sa, „opoziția” câștigase semnificativ teren. Până și mitropolitul Nikon al Novgorodului – viitorul patriarh –, altădată partizan înflăcărat al păstrării tradiției moscovite, dorea acum alinierea la practicile Răsăritului „grec”. Drept urmare, în ianuarie 1651, înainte de a fi trimis din nou spre capitala Imperiului Otoman pentru a culege informații liturgice (și politice), lui Suhanov i se cere expres ca pe viitor să scrie adevărul „fără înfrumusețare”, adică fără tușele polemice din *Dispute*³¹.

Înțelegând aluzia, Arsenie a luat drumul Iașilor. Primit de Vasile Lupu pe 24 aprilie, el și-a văzut respinsă cererea de eliberare a unui permis de liberă trecere. Fusese acuzat de „stareții de la Ierusalim” aflați în preajma voievodului moldovean, de arhimandritul Feon și de mitropolitul Vlasios – pe scurt, de oamenii patriarhului Paisie, blocat în continuare la Târgoviște de dușmănia neostoită a titularului tronului ecumenic –, că ar fi purtat o scrisoare secretă pentru Partenie al II-lea. Abia pe 5 mai reușea el să plece, cu ajutorul unui salvconduct măsluit³².

Suhanov avea să revină la Moscova în iunie 1653, la sfârșitul unei misiuni care îl purtase prin Constantinopol, Chios, Alexandria, Cairo și Ierusalim. Nu știm nimic despre o altă trecere a sa prin țările române. În schimb, la fel ca rapoartele precedente, descrierea periplului său oriental, înaintată țarului și patriarhului Nikon pe 26 iulie, conține informații importante cu privire la Valahia timpului.

Astfel, *Disputele cu grecii* furnizează date importante despre învățatul logofăt al doilea Udriște Năsturel, despre mitropolitul Ștefan, despre legăturile întreținute

²⁹ *Ibidem*, p. 201.

³⁰ V.G. Cențova, *Икона иверской Богоматери*, p. 73–86, 206–215.

³¹ V. Larin, *op. cit.*, p. 51–52.

³² *Călători străini*, vol. V, p. 409–411. Despre relațiile dintre Vasile Lupu, Paisie și Partenie al II-lea, vezi N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinople și a Bisericii Ortodoxe*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. a II-a, 36, 1913, 8, p. 207–236, aici p. 226–231, 233–234 [= idem, *Basile Lupu, prince de Moldavie, comme successeur des empereurs d'Orient dans la tutelle du patriarcat de Constantinople et de l'Église orthodoxe (1640–1653)*], în „Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique”, 2, 1914, 1, p. 88–123, aici p. 113–117, 120, 123]; Francisc Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople envisagées surtout d'après les lettres de Ligaridis*, în „Balcania”, 8, 1945, p. 66–140, aici p. 84–89; Constantin A. Stoide, *Din legăturile Patriarhiei de Constantinopol cu Moldova în epoca lui Vasile Lupu*, în „Materiale de muzeografie și istorie”, 7–8, 1958, p. 564–569. Vezi și Vera M. Cențova, *Коринфский митрополит Иоасаф, гетман Богдан Хмельницкий и Россия (неизвестные документы фонда „Сношения России с Грецией” [фонд 52] Российского Государственного Архива Древних Актов)*, în „Palaeoslavica”, 10, 2002, 2 [For Professor Ihor Ševčenko on His 80th Birthday], p. 293–322. Se pare, de altfel, că Vasile Lupu, Matei Basarab și Paisie s-au aflat în spatele uciderii lui Partenie, survenită pe 16 mai 1651. Vezi și Ioan V. Dură, *Știri despre țările române în „Istoria patriarhilor Ierusalimului” a patriarhului Dositei al Ierusalimului*, în „Studii teologice”, s. a II-a, 28, 1976, 1–2, p. 120–129, aici p. 124.

cu Kievul și cu Muntele Sfânt, despre cărțile pe care le aveau în bibliotecă și despre numeroșii dascăli, preoți și ierarhi ruteni și greci care gravitau în jurul lor³³. În completare, *Închinătorul la Locurile Sfinte* încheiat în 1653 descrie practicile liturgice ale vremii și reține detalii însemnate cu privire la desfășurarea ceremoniilor religioase la care participau deopotrivă Paisie al Ierusalimului și mitropolitul Țării Românești: „Când patriarhul slujea împreună cu mitropolitul muntean, el hotărî ca mitropolitul să spună «Luați, mâncați», «Beți dintru acesta» și «Ale Tale dintru ale Tale». Dar la altă sărbătoare la care slujea împreună cu același mitropolit, patriarhul spuse «Luați, mâncați» și «Beți dintru acesta», hotărînd ca mitropolitul să zică «Ale Tale dintru ale Tale».”³⁴

ECTENIA PENTRU CEI ADORMIȚI

Strânsele relații dintre reprezentății elitei cultural-religioase a Valahiei mijlocului de secol XVII și reprezentanții ortodoxiei rutene păstorite până în 1646 de Petru Movilă oferă un prim set de indicii despre modelul urmat de *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan în privința liturghiilor.

Ca și în cazul majorității cărților de cult tipărite în timpul domniei lui Matei Basarab, de la *Molitvenicul* slavon din 1635 de la Câmpulung la *Târnosania* slavonă cu tipic românesc din 1652 de la Târgoviște, acest model este rutean: *Liturghierul* editat în 1629 la Lavra Peșterilor (de ce oare nu cel amplu revizuit în 1639?)³⁵. Ediția kieveană sau intermediarul manuscris urmat nu a reprezentat prima opțiune, comanditarul renunțând în prealabil la câteva tipuri de liturghier ale căror indicații „de regie” nu erau suficient de detaliate pentru a-i fi pe plac. Până la urmă însă, ea a avut

³³ Pentru logofăt: V. Căndea, *L'humanisme d'Udriște Năsturel*, p. 239–288 [= idem, *Rațiunea dominantă*, p. 33–77]; Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974; Alexandru Mareș, *Un desen al lui Udriște Năsturel reprezentând propria sa stemă heraldică*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, Seria Artă plastică, 34, 1987, p. 28–32 [= idem, *Scriere și cultură românească veche*, București, 2005, p. 403–409]; Paul Cernovodeanu, *Udriște Năsturel, diplomatul*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, ed. Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 341–352. Pentru mitropolit: Nicolae Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 77, 1959, 7–10, p. 722–826, aici p. 775–776, 778–779; Radu Crețeanu, *Un egumen al Tismaniei: mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei*, în „Mitropolia Olteniei”, 29, 1977, 1–3, p. 119–139. Pentru datele despre Valahia, vezi P.P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila*, p. 38–40 [= idem, *Influența operei lui Petru Movilă*, p. 34–36]. Vezi și Radu Constantinescu, *Manuscrisele slavo-române ale vechii Biblioteci Sinodale din Moscova*, în „Studii. Revistă de istorie”, 24, 1971, 5, p. 1029–1033, aici p. 1031–1032, pentru clericul rus Grigori Rozadovskij și un eucharisterion adresat în 1650 lui Ștefan.

³⁴ V. Larin, *op. cit.*, p. 116.

³⁵ Pentru detalii despre modelele rutene ale tipăriturilor valahe din vremea voievodului Matei Basarab: P.P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila*, p. 26–34 [= idem, *Influența operei lui Petru Movilă*, p. 25–32]; Dan Simonescu, Damian P. Bogdan, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 56, 1938, 11–12, p. 866–880; Gabriel Ștrempel, *Sprîjinul acordat de Rusia țiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, 1, 1955, p. 15–40; V. Barbu, *Purgatoriul misionarilor*, p. 447–452; *Evanghelie învățătoare (Govora, 1642)*, ed. Alin-Mihai Gherman, București, 2011, p. 5 sq. Pentru *Slujebnicul* lui Ștefan, vezi Zamfira Mihail, *Considerații privind textul slav al ms. rom. 1790*, în *Manuscris trilingv*, p. 67–106.

câștig de cauză. Ilustra „obiceiul ce se face” al Marii Biserici din Constantinopol și al Sfântului Munte, fusese atent corectată după izvoade grecești și avea un tipic amplu³⁶. *Liturghierul* tipărit din 1629 nu avea totuși ecfonisele în grecește. De ce *Slujebnicul* lui Ștefan le include? Fiindcă posesorul slujea adesea împreună cu ierarhi grecofoni precum Paisie al Ierusalimului – răspunde, indirect desigur, *Închinătorul la Locurile Sfinte* al lui Suhanov³⁷.

Co-liturghisirile nu erau ceva neobișnuit. Jurnalul de călătorie al lui Paul (Būlus) de Alep face referire în repetate rânduri la servicii liturgice celebrate la Târgoviște de tatăl său, patriarhul Makāriyūs al Antiohiei, împreună cu înalți prelați sud-dunăreni și cu primatul Valahiei:

„Părintele nostru patriarh a slujit împreună cu kyr Gavriil, arhiepiscopul sârbilor, și cu mitropolitul [Ungro]Valahiei, așadar trei mitre și trei trichere ...” (6 decembrie 1653 – Sfântul Nicolae);

„Stând în jilț, părintele nostru patriarh a pomenit, după rânduială, înainte de a citi Epistolele, numele domnului, apoi pe al Întâistătorului, iar cântăreții le-au cântat afară [din altar]. Apoi eu, arhidiacon al [Bisericii] Antiohiene, am rostit dipticul pentru părintele nostru patriarh și preoții l-au cântat înăuntrul altarului, iar cântăreții afară, *un cor în greacă și altul în valahă*. Apoi l-a rostit arhidiaconul arhiepiscopului sârb, iar pe urmă arhidiaconul mitropolitului Valahiei l-a spus pentru mitropolitul său. Părintele nostru patriarh a slujit apoi Sf. Liturghie și s-a făcut ospăț mare ...”;

„Pe urmă am intrat în biserică, iar părintele nostru patriarh s-a înveșmântat [în odăjdii] alături de mitropolit și la fel au făcut apoi și kyr Gavriil, arhiepiscopul sârbilor [din Peć], și ceilalți stareți ai mănăstirilor. Toți țineau în mână câte o cruce de preț ...” (6 ianuarie 1654 – Boboteaza);

„Află că întotdeauna cântăreții domnului cântau, în biserică sau la el [la palat], *la strana din dreapta în grecește, iar la strana din stânga în românește* ... Cântăreții au urmat rânduiala, apoi [au cântat] canonul, *un cor în greacă și altul în valahă* ...”;

„Am citit trei Evanghelii: *părintele nostru patriarh în altar, în greacă, mitropolitul în valahă și eu în arabă* ...” (25 martie 1654 – Duminica Paștelui);

„Apoi eu, arhidiaconul antiohian, am luat cădelnița și am tămâiat către părintele nostru patriarh, spunând: «Binecuvântează, Stăpâne.» Apoi a tămâiat el împrejurul năvăliei răposatului, spunând: «Binecuvântat [este Dumnezeuul nostru]», și cântăreții au început să cânte rugăciunile și să psalmodieze «Miluiește-mă, Dumnezeule» și «Fericirile», apoi canonul Paștelui, *un cor în greacă și celălalt în valahă* ...” (9 aprilie 1654 – înmormântarea lui Matei Basarab);

„Părintele nostru patriarh a rostit molitva *în limba arabă și în greacă, după obicei* ...” (14 mai 1654 – Duminica Rusaliilor)³⁸.

³⁶ Pentru detalii: Cătălina Velculescu, Ovidiu Olar, *Ms. rom. 1790. Raporturi cu Movilă 1629 și cu ms. 1264 de la Cluj*, în *Manuscris trilingv*, p. 33–66; Z. Mihail, *loc. cit.*

³⁷ Vezi și A. Falangas, *op. cit.*, p. 232.

³⁸ Paul din Alep, *Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*, ed. Ioana Feodorov, București, Brăila, 2015, p. 243, 247, 251, 261, 264, 271, 273, 278 (sublinierile îmi aparțin). Vezi și Ioan Dură, *Les voïevodes de Valachie et de Moldavie et les patriarches orthodoxes d'Orient dans la seconde*

Mitropolitul valah care slujește împreună cu Makāriyūs în 1653–1654 este Ignatie Sârbul, „bătrânul venerabil” cunosător de turcă, persană, greacă și română care îi luase locul lui Ștefan, atunci când acesta fusese caterisit și trimis la mănăstire fiindcă participase la un complot vizând otrăvirea domnului³⁹. În 1657 însă, când patriarhul de Antiohia se întoarce după un lung voiaj la Târgoviște, Ștefan, revenit la rândul său pe tron cu doi ani mai înainte, slujește împreună cu el în prima duminică a postului, în Joia Mare și pe 8 noiembrie, la cununia lui Constantin Șerban⁴⁰. Pe 30 mai 1658, de Rusalii, cei doi prelați participă la slujba de încoronare a lui Mihnea al III-lea Radu. În același an, ei vor fi slujit împreună și la târnosirea mănăstirii lui Șerban din București, viitoarea Mitropolie, ca de altfel și de Sfinții Apostoli, deși Būlus, subiectiv, nu consemnează decât prezența tatălui său la cele două evenimente⁴¹.

Nu este exclus ca Ștefan să fi slujit și cu patriarhul Nectarie al Ierusalimului, oaspete la curtea lui Grigore Ghica vodă în 1664, sau cu patriarhul Partenie al IV-lea al Constantinopolului, oaspete la curtea lui Radu Leon vodă în 1665. Cert este că nu i-au lipsit prilejurile să rostească pe grecește efonisele dumnezeieștilor liturghii și că un *Slujebnic* bilingv, slavon-grec, nu avea de ce să îi prisosească⁴². Dar de ce

moitié du XVIIe siècle, în „Buletinul Bibliotecii Române (Freiburg i. Br.). Studii și documente românești”, s.n., 8 (12), 1980–1981, p. 291–338, aici p. 306–310 [= idem, *Voievozii Valahiei și Moldovei și patriarhii ortodocși ai Răsăritului în a doua jumătate a secolului XVII*, în „Glasul Bisericii”, 41, 1982, 9–10, p. 729–754]. Pentru patriarhul Gavriil Rajić de Peć / Ipek (1648–1655, † 1659), vezi Vera G. Cențova, *Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. 1654–1658. Документы*, Moskva, 2004, p. 49–50, 131–132.

³⁹ Pentru personaj: Al. Iordan, *Ignatie mitropolitul Țării Românești*, în „Cercetări istorice”, 13–16, 1940, 1–2, p. 385–404; Ion Ionașcu, *Data morții mitropolitului muntean Ignatie Sârbul*, în „Revista istorică română”, 13, 1943, 2, p. 37–51; Lucian Gafton, *Episcopii de Râmnic: Ignatie Sârbul și Ignatie Grecul*, în „Mitropolia Olteniei”, 9, 1957, p. 45–56; N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 776–778; Șerban Răzeșul [Aurelian Sacerdoțeanu], *Despre mitropolitul Ignatie Sârbul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 78, 1960, 11–12, p. 1054–1077; idem, *Iarși despre mitropolitul Ignatie Sârbul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 82, 1964, 11–12, p. 1085–1099; Ștefan Andreescu, *Popa Ignatie din Nicopol, episcop de Râmnic și mitropolit al Țării Românești. O identificare*, în „Revista istorică”, s.n., 20, 2009, 5–6, p. 413–418 [= idem, *Identifying the Priest Ignatie of Nicopolis as Bishop of Râmnic and Metropolitan of Wallachia*, în „Études balkaniques”, 46, 2010, 3, p. 158–164].

⁴⁰ *Călători străini*, vol. VI, ed. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmed, București, 1976, partea I, p. 174, 175–176, 237.

⁴¹ *Ibidem*, p. 262–266. Pentru un excelent comentariu, vezi Radu G. Păun, *Si Deus nobiscum, quis contra nos? Mihnea III: note de teologie politică*, în *Național și universal în istoria românilor*, ed. O. Cristea, Gh. Lazăr, p. 69–99; idem, *Pouvoir, croisade et jugement dernier au XVIIe siècle: le vécu et l’invisible*, în *Ius et ritus. Rechtshistorische Abhandlungen über Ritus, Macht und Recht*, ed. Ivan Biliarsky, Sofia, 2006, p. 213–283.

⁴² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV/1, *Documente grecești privitoare la istoria românilor: 1320–1716*, ed. N. Iorga, București, 1915, p. 202–203 (nr. CCLXXIV); Marin M. Braniște, *Patriarhi de Constantinopol prin țările române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Mitropolia Olteniei”, 10, 1958, 1–2, p. 45–61, p. 52. Pentru prezența patriarhilor răsăriteni în Valahia, vezi I. Pulpea-Rămureanu, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, în „Studii teologice”, s. a II-a, 8, 1956, 1–2, p. 59–80; Ilie Georgescu, *Legăturile țării române cu Ierusalimul. Patriarhii Ierusalimului în țările române (veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea)*, în „Studii teologice”, s. a II-a, 8, 1956, 5–6, p. 349–362; Alexandru Elian, *Legăturile Mitropoliei*

comandă el un codice în care textele grecești sunt transliterate adeseori după principii fonetice într-o frumoasă semiuncială chirilică? Să fi fost oare transcrise cu semne lesne de înțeles fragmentele de rostit cu glas tare de către ierarh pentru că Ștefan nu știa prea bine grecește sau cel puțin nu era familiarizat cu alfabetul grec⁴³?

Nu este deloc imposibil ca așa să fi stat lucrurile. Chiar dacă avem o cunoaștere limitată și fragmentară a nivelului de pregătire al arhimitropolitului – cu siguranță nu a prezidat discuțiile teologice descrise de Suhanov!⁴⁴ –, sunt numeroase dovezile că în Valahia vremii limba greacă le era puțin accesibilă românilor știutori de carte⁴⁵.

Ieromonahul Melhisedec din Peloponez o spune fără echivoc în predoslovla *Învățăturilor preste toate zilele* apărute în 1642: „Iar nvățăturile aceastea, eale să află scrise pre limbă grecească, carele nu le pot nțeleage toți oamenii țărâi noastre ai vremii de acum. Iar noi, ieromonah Melhisedec, igumen sfîntei mănăstiri unde iaste hramulŭ Uspeniei preacistii Bogorodiți, pohtit-amŭ și am nevoit de le-am scos pre limbă rumânească, ca să fie de treabă și de folos nu numai celorŭ ce știu, ce și celora, proștii, ce nu știu ...”⁴⁶

Correspondența eruditului din Chios Pantaleo (Pantelimon) Ligaridi o confirmă. Școlit la Colegiul Grec din Roma și trimis misionar la Constantinopol, Ligaridi

Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici ortodoxe (de la întemeiere până la 1800), în „Biserica Ortodoxă Română”, 77, 1959, 11–12, p. 904–935 [= idem, *Bizanzul, Biserica și cultura românească*, Iași, 2003, p. 141–180]; Ioan Dură, *Sfințirea Sfântului și Marelui Mir în Biserica Ortodoxă Română – secolele XVI–XIX*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 103, 1985, 7–8, p. 549–569; idem, *Les voievodes*, p. 291–338.

⁴³ Vezi și considerațiile lui Alexandru Elian, *Elemente de paleografie greco-română*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 379 [= idem, *Bizanzul*, p. 247]. A. Falangas, *op. cit.*, p. 232–233 nu exclude nici posibilitatea ca mitropolitul să se fi gândit la viitorii utilizatori necunosători de greacă.

⁴⁴ Afirmția este făcută de Cléobule Tsourkas, în monografia altfel excelentă dedicată lui Teofil Coridaleu [*Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570–1646)*, Thessalonique, 1967², p. 142]. Ea se revendică de la o afirmație a lui P.P. Panaitescu conform căreia discuțiile teologice dintre Suhanov și Paisie al Ierusalimului „avaient lieu à la table, chez l'archevêque Étienne” (*L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila*, p. 38 [= idem, *Influența operei lui Petru Movilă*, p. 35]). Or, așa cum am văzut, disputele au loc într-un cu totul alt context.

⁴⁵ N. Iorga a vorbit despre „lipsa dovezilor de învățătură a lui Ștefan” (*Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, în idem, *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, vol. VII, București, 1904, p. cxxi). Virgil Cândea i-a atribuit, dimpotrivă, „o bună formație cărturărească” și cunoașterea limbilor greacă și slavonă (*L'humanisme d'Udriște Năsturel*, p. 245, nota 102 [= idem, *Rațiunea dominantă*, p. 63, nota 102]). Adevărul este probabil undeva la mijloc. Nu avem multe date despre știința de carte a mitropolitului, iar N.A. Ursu a argumentat că prefața la *Mystirio* (1651) semnată de Ștefan, în care acesta spune că „a prepus rumânește” din greacă și slavonă textele din volum, este mai degrabă opera lui Daniil Panoneanul, ca de altfel și întreaga traducere [*Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanul, traducătorul Îndreptării legii (Târgoviște, 1652)*, în idem, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași, 2003, p. 84–86]. Pe de altă parte, inițiativele culturale ale lui Ștefan presupun un nivel de educație ridicat.

⁴⁶ *Învățături preste toate zilele (1642). Édition et étude linguistique*, vol. II, *Texte, index des mots, glossaire et fac-similés*, ed. Willem van Eeden, Amsterdam, 1985, p. 509. Pentru personaj, vezi Violeta Popescu, *O personalitate a Câmpulungului din veacul al XVII-lea: Melchisedec din Peloponez*, în „Muzeul Câmpulung Muscel. Studii și comunicări”, 3, 1984, p. 57–61.

părăsea pe 16 octombrie 1646 capitala Imperiului Otoman și se stabilea la Târgoviște. Postelnicul Constantin Cantacuzino îi oferise 50 de reali pe lună, mâncare și îmbrăcăminte pentru sine și pentru unul dintre nepoți în schimbul lecțiilor făcute cu doi dintre fiii săi⁴⁷. „Fo schola greca, e latina, insegnando a i primi del paese”, scria Pantaleo Congregației romane *De Propaganda Fide* pe 3 octombrie 1649, încercând să își convingă interlocutorii că nu merita să fie scos de pe statele obișnuite de plată⁴⁸. „Per spatio di quattro anni m’affaticai insegnando a duodeci giovani Rhetorica, è Logica in lingua greca, e Latina, che realmente sono i primi di questo paese”, detalia el pe 12 august 1650, sperând să forțeze o rezolvare favorabilă a cererilor sale ignorate de subsidii⁴⁹.

Într-un studiu fundamental dedicat „originilor învățământului superior în Valahia”, Victor Papacostea a analizat cu acribia-i specifică sursele referitoare la întemeierea și funcționarea acestei școli, inclusiv pasajul din prefața *Îndreptării legii* tipărite în 1652 în care traducătorul, monahul Daniil, le mulțumea călduros pentru ajutor desăvârșitorilor, investițiilor și foarte iscusitorilor „întru toată dumnezeiasca scriptură” dascăli Ignatios Petrițis și Pantaleo Ligaridi⁵⁰. O epistolă inedită din 14 octombrie 1647 a ultimului oferă acum câteva amănunte suplimentare. Refugiat de la Târgoviște la București din cauza ciumei, printre cereri de bani și recomandări, Ligaridi atrăgea atenția asupra progreselor făcute de elevii săi sub ochii voievodului, precum și asupra faptului că era singurul lor profesor: „Li scholari seguitano bene, e per esser li loro padri homini della corte, van sempre in compagnia de Prencipe, e li loro figlioli non perdono tempo, anzi crescono, non essendo altro maestro ...”⁵¹

Nu cred că dorința de a-și exagera interesat meritele a fost cea care l-a determinat pe Pantaleo să-l treacă sub tăcere pe Petrițis. În noiembrie 1648, aflat în vizită la Târgoviște, Petru Bogdan Bakšić, arhiepiscopul de Sofia, îl amintea și el numai pe Ligaridi „ca ținând școală greacă și latină” și predicând la zilele de sărbătoare în greacă⁵². Cred, mai degrabă, că școala cu pricina, destinată exclusiv copiilor elitei

⁴⁷ Fr. Pall, *Les relations de Basile Lupu*, p. 134 (nr. XXII – Fra Jacinto Ingoli către Francesco Ingoli, Pera, 30 octombrie 1646), 136 (nr. XXIII – Fra Gregorio de Magistris către cardinalii Congregației *De Propaganda Fide*, Pera, 24 noiembrie 1646) și nota 5, p. 136–137. Vezi și Victor Papacostea, *Les origines de l’enseignement supérieur en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes”, 1, 1963, 1–2, p. 7–39, aici p. 20.

⁴⁸ George Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, în „Diplomatarium Italicum”, 2, 1930, p. 305–515, aici p. 379 (nr. XXVI); V. Papacostea, *Les origines*, p. 24. Pe 26 iunie, Ligaridi scrisese deja că în lipsa ajutorului financiar va fi nevoit „di lasciar questa schola” și să se întoarcă la Roma ca să poată trăi – G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 378 (nr. XXV); V. Papacostea, *Les origines*, p. 29.

⁴⁹ G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 396 (nr. XLIII).

⁵⁰ V. Papacostea, *Les origines*, p. 7–39. Vezi și V. Barbu, *Purgatoriul misionarilor*, p. 697–699.

⁵¹ Pentru scrisoare, semnalată de Violeta Barbu (*ibidem*, p. 395, 698), vezi Ovidiu Olar, *The Travels of Patriarch Makāriyūs of Antioch and the Liturgical Traditions of the Christian East*, în „Revue des études sud-est européennes”, 52, 2014, 1–4, p. 275–287, aici p. 286–287.

⁵² G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 368 (nr. XXII); *Călători străini*, vol. V, p. 260. Victor Papacostea opinează că Ligaridis e menționat singur fiindcă el era directorul școlii (*Les origines*, p. 29).

țării și deplasându-se împreună cu familia acestora, l-a avut inițial drept dascăl doar pe Pantaleo, Ignatios alăturându-i-se eventual la o dată mai târzie.

Numai că versatilul misionar devenea în 1650 un apropiat colaborator al patriarhului Paisie al Ierusalimului⁵³. Îi servea drept interpret în discuția avută cu Fra Venanzo Berardi, comisar general al franciscanilor conventuali, și acceptă măgulit numirea ca arhipresbiter al Sfântului Mormânt⁵⁴. Pe 29 septembrie, așternea pe hârtie epistola care avea să fie trimisă de către patriarh hatmanului Hmelnițki prin intermediul lui Suhanov⁵⁵. (Faptul dovedește poziția privilegiată a lui Ligaridi – mai puțin importantă, gramata prin care Paisie îi întărea în aceeași zi lui Neagu vătaf ocina la Băcălești era scrisă de un alt „scrib al patriarhului de Ierusalim”⁵⁶.)

Pe 4 noiembrie, Ligaridi anunța deja Congregația *De Propaganda Fide* că se gândea să îl însoțească pe Paisie în Țara Sfântă, întrucât i se propusese arhiepiscopia de Betleem. În iulie 1651, el pornea spre Ierusalim. Pe 14 septembrie 1652, era hirotonit mitropolit *ortodox* de Gaza. În scurt timp, începea o serie de douăsprezece predici dedicate principalelor douăsprezece sărbători creștine⁵⁷. Activitatea didactică desfășurată la Târgoviște reprezenta un episod de mult încheiat⁵⁸.

Dacă așa au stat lucrurile cu „prima școală superioară” cu predare în greacă și latină din Țara Românească, prezența în *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan a unor

⁵³ V. Papacostea, *Les origines*, p. 35–36.

⁵⁴ G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 395 (nr. XLII – Ligaridis către Congregația *De Propaganda Fide*, Valahia, 5 august 1650), 396 (nr. XLIII – Ligaridis către Congregația *De Propaganda Fide*, Valahia, 12 august 1650).

⁵⁵ B.L. Fonkič, *Две греческие грамоты*, p. 428 sq. [= idem, *Греческие рукописи*, p. 421 sq.].

⁵⁶ DRH, B, vol. XXXV, (1650), ed. Violeta Barbu, Constanța Ghițulescu, Andreea Iancu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, p. 313–317 (nr. 294); Aurelian Sacerdoțeanu, Mihail G. Regleanu, *Culegere de facsimile pentru Școala de Arhivistică – serie greacă. Fasc. I (nr. 1–25)*, București, 1942, nr. 13, p. 6–7, pl. IX. Pentru acest scrib, deocamdată anonim, foarte activ la Târgoviște, inclusiv în slujba patriarhului Makāriyūs al Antiohiei: Vera G. Ceșțova, *Греческие грамоты антиохийского патриарха Макария 50-х гг. XVII в. из собрания Российского государственного архива древних актов*, în *Исторические традиции русско-сирийских культурных и духовных связей: миссия антиохийского патриарха Макария и дневники архидиакона Павла Алеппского. К 350-летию посещения патриархом Макарием Антиохийским и архидиаконом Павлом Алеппским Москвы. Четвертые чтения памяти профессора Николая Федоровича Кантерева*, Москва, 2006, p. 45–51, 56; eadem, *Филиграноведение в изучении греческих документов XVII в.*, în *Историография, источниковедение, история России X–XX вв. Сборник статей в честь Сергея Николаевича Кустерева*, Sankt Petersburg, 2008, p. 210–211, 222–223.

⁵⁷ G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 395 (nr. XLIX – Ligaridis către Congregația *De Propaganda Fide*, Târgoviște, 4 noiembrie 1650); S.A. Belokurov, *Арсений Суханов*, vol. I, p. 275; Perikles G. Zerlendis, *Παίσίου Λιγαρείδου. Ὁμολογία τῆς πίστεως κατὰ τὴν αὐτοῦ χειροτονίαν εἰς τὴν Γαζαίων ἐκκλησίαν*, în „Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος”, 6, 1901, p. 49–50. Pentru omilii, vezi Konstantinos I. Dyovuniotis, *Παίσίου Λιγαρείδου λόγοι ἀνέκδοτοι*, în „Νέα Σιών”, 17, 1922, p. 374–388.

⁵⁸ Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, p. 23 [= eadem, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessalonique, 1974, p. 22].

fragmente grecești scrise cu caractere chirilice, inclusiv după regulile de pronunție specifice limbii grecești, nu are de ce să ne mire. Analiza atentă a normelor de transcriere întreprinsă de Andronikos Falangas lasă însă să transpară și o explicație suplimentară a acestei prezențe.

Pe de o parte, istoricul grec a notat atât inconsecvențele de transcriere, cât și frecvențele erori gramaticale, avertizând că nu este imposibil ca scribul să fi fost influențat de un prototip. Pe de altă parte, el a evidențiat ezitarea constantă a copiştilor între aplicarea regulilor ortografice și de punctuație grecești și, respectiv, facilitarea pronunțării corecte de către un utilizator deloc sau aproape deloc familiarizat cu limba greacă⁵⁹.

Or această ezitare poate fi considerată reprezentativă pentru „cercul de cultură” din jurul mitropolitului Valahiei, un cerc circumscris nu doar de plasarea la intersecția a două „lumi”, una marcată de personalitatea și activitatea lui Petru Movilă, iar cealaltă gravitând în jurul patriarhiei „ecumenice”, ci și de pregnante specificități (citește nevoi și limitări) locale⁶⁰. Altfel spus, textele grecești din *Slujebnicele* trilingve comandate de Ștefan precum BAR ms. rom. 1790 și BAR Cluj ms. rom. 1216 oglindesc deopotrivă o necesitate, celebrarea liturghiei într-un context multilingv, și un deziderat, raportarea la tradiția „autentică”⁶¹.

Cazul Ecteniei pentru cei adormiți este concludent în acest sens. Rezervată zilelor în care se făcea liturghia pentru morți, ectenia apare în *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan în cadrul liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur, în imediata continuare a Ecteniei cererii stăruitoare pe care trebuia să o înlocuiască cu acest prilej⁶². Tot acolo o plasaseră numeroase codice slavone, toate edițiile moscovite anterioare reformei liturgice a patriarhului Nikon, precum și *Liturghierele* publicate în 1629 și 1639 de către Petru Movilă⁶³.

Manuscrisele și tipăriturile grecești ale vremii țineau însă de o altă tradiție. Acest frumos șir de rugăciuni „nu se-au aflat la grecește, de unde se-au îndreptat

⁵⁹ A. Falangas, *op. cit.*, în special p. 233–234.

⁶⁰ Pentru aceste „cercles de culture”, vezi Evelyne Patlagean, *Discours écrit, discours parlé. Niveaux de culture à Byzance aux VIIIe–XIe siècles*, în „Annales. Economies, Sociétés, Civilisations”, 34, 1979, 2, p. 264–278, aici p. 274.

⁶¹ Este important de observat că *Liturghierul* copiat de maica Melania la Liov în 1620, care poartă semnătura lui Petru Movilă (Muzeul Național de Artă al României, ms. 15), are copiate pe margine, din loc în loc, corespondențele slavone. Liana Tugearu, *Muzeul Național de Artă al României. Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească*, vol. I, *Manuscrise bizantine și grecești medievale târzii*, București, 1996, p. 129–134, fig. XVI–XIX (p. 148–151).

⁶² Biblioteca Academiei Române (în continuare: BAR), ms. rom. 1790, f. 16r–v. Pentru detalii despre ectenie, vezi Petru Pruteanu, *Liturghia ortodoxă. Istorie și actualitate*, București, 2008, p. 228–230.

⁶³ Paul Meyendorff, *Russia, Ritual, and Reform. The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century*, Crestyood, NY, 1991, p. 162. Acolo o va plasa și Teodor Skuminovič, episcop *in partibus* de Gratianopolis, sufragan și arhidiacon al Vilnei pentru Bielorusia, într-un pontifical manuscris redactat probabil la Roma în preajma anului 1652 și dăruit călugărilor basilieni ruteni din oraș; vezi *The Pontifical Liturgy of Saint John Chrysostom. A Manuscript of the 17th Century in Slavonic Text and Latin Translation*, ed. Ceslaus Sipovič, London, 1978, p. 54–57 (f. 23v–25r în numerotația originală).

izvodul acesta, așijderea și molitva morților”, arată clar *Liturghierul* apărut în 1629 în tipografia Lavrei Peșterilor⁶⁴.

Colaționat cu *Evhologhionul* grecesc apărut la Veneția în 1602, *Slujebnicul* slavon tipărit în 1604 la Strjatyn de episcopul (neunit) Ghedeon Balaban include Ectenia pentru cei adormiți în rânduiala binecuvântării colivei. Dimpotrivă, *Slujebnicul* moscovit din 1655 o păstrează la locul obișnuit, în liturghie, deși era astfel încălcat tipicul grecesc și rutean, care, potrivit țarului și patriarhului Nikon, ar fi trebuit să fie normativ. Urmând îndeaproape atât textul slujbei pentru morți din amintita ediție venețiană, cât și pe cel din ediția slavonă a vlădicăi Balaban, corectorii au propus totuși o „nouă” versiune, radical diferită de cele precedente⁶⁵.

Slujebnicul mitropolitului Ștefan reproduce cu fidelitate ectenia din *Liturghierul* kievean din 1629 (Fig. 1). La rândul lor, indicațiile tipiconale sunt traduse în limba română fără variații, inclusiv precizarea că toate acestea „nu se-au aflat la grecește”. Numai că ecfonisul, încheierea de rostit cu glas tare a ecteniei, este redat atât în slavonă, cu litere de aur, în partea stângă a paginii, cât și pe grecește, cu cerneală neagră, în partea dreaptă a paginii, în transcrierea cu caractere chirilice care trebuia să îl ajute pe arhiereu să nu stâlcească cuvintele (Fig. 2):

„Оти си ѿ ἀνάστασι(с), зои кѣ ἀνάпавси(с) τω(η) κίμμιμένω(η) δῶλων сѣ, ἰμ(ρ.) χε̑ ὁ θεο(с) ἰμω(η). κε̑ си̑ ти(η) δοξῶ(η) ἀναπέμνωμε(η), си(η) τω ἀνάρχω сѣ патри, кѣ си(η) пан(а)гίω кѣ ἀγαθῶ̑ кѣ зовпῶ̑ сѣ πνεύματι, нῆнь кѣ̑ ἄ̑и̑ кѣ̑ ἰс̑ п̑с̑(с) ἐώνια̑ π̑ων̑ ἐώνων̑ ...”⁶⁶

⁶⁴ *Слѣжебник* – Kiev 1629, p. 25 (partea a doua), rândurile 7–8. Pentru un exemplu de secol XI și pentru prima ediție grecească a liturghiei, cea a lui Dimitrios Doukas (*Αἱ Θείαι Λειτουργίαι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* ..., Roma, 1526), vezi Charles A. Swainson, *The Greek Liturgies Chiefly from Original Authorities*, Cambridge, 1884, p. 119. Pentru un exemplu de secol XII, vezi Robert F. Taft, *The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060*, în „*Orientalia christiana periodica*”, 45, 1979, p. 279–397, aici p. 292–295 [= idem, *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Aldershot, 1995, p. 292–295]; vezi și André Jacob, *La traduction de la Liturgie de Saint Jean Chrysostome par Léon Toscan. Édition critique*, în „*Orientalia christiana periodica*”, 32, 1966, p. 111–162, aici p. 147–148. Ectenia lipsește atât din primul liturghier slavon tipărit, cel al ieromonahului Macarie, cât și din liturghierul românesc al diaconului Coresi: *Liturghierul lui Macarie 1508/2008. Studii introductive și traducere*, trad. Alexandru Stan, Târgoviște, 2008, p. 50; *Liturghierul lui Coresi*, ed. Alexandru Mareș, București, 1969, p. 137 (f. 21v). Vezi și Ene Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508. Studiu liturgic*, în „*Biserica Ortodoxă Română*”, 76, 1958, 10–11, p. 1035–1068, aici p. 1051.

⁶⁵ P. Meyendorff, *Russia, Ritual, and Reform*, p. 161–162. Pentru o prezentare generală a riturilor funerare bizantine pe baza surselor liturgice, vezi Elena Velkovska, *Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources*, în „*Dumbarton Oaks Papers*”, 55, 2001, p. 21–51 (în special p. 44).

⁶⁶ BAR ms. rom. 1790, f. 16v. Un text grecesc transcris cu caractere chirilice după reguli fonetice (nu întotdeauna respectate) menite să asigure pronunțarea corectă a respectivului text de către un necunoscător al limbii grecești obișnuit mai degrabă cu grafia textelor slavone îl pune pe editor în fața unei dileme. Cum anume ar trebui abordat un asemenea text? În ceea ce mă privește, consider că nu există o soluție pe deplin mulțumitoare și că mediul cultural în care a fost produs manuscrisul are a cântări cel mai greu în luarea deciziei [vezi Elizabeth M. Jeffreys, *Place of Composition as a Factor in the Editing of Early Demotic Texts*, în *Origini della letteratura neogreca. Atti del Secondo Congresso Internazionale Neograeca Medii Aevi (Venezia, 7–10 novembre 1991)*, ed. Nikolaos M. Panayotakis, vol. I, Venezia, 1993, p. 310–324]. Prin urmare, am preferat o ediție diplomatică; nu am complinit prescurtările, dar am pus între paranteze slovele suprascrise.

„Ὅτι σὺ εἶ ἡ ἀνάστασις ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀνάπαυσις τοῦ κεκοιμημένου δούλου σου, τοῦδε, Χριστέ ὁ θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου πατρὶ, καὶ τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ...”⁶⁷

„Că Tu iești înviiarea și viața și odihna răposaiilor robilor tăi (*Imerek*), Hristoase Dumnedzăul nostru și Ție mărire trimitem, cu fără de începutul Părintele Tău și cu Prea svântul, bun și bunului și de viață făcătoriu al Tău Duh, acum și pururea și în veacii veacilor ...”⁶⁸

Slujebnicul și trebnicul arhieresc manuscris al Catedralei Sfânta Sofia din Kiev îndreptat de Iov Boiarski și dăruit sau împrumutat lui Petru Movilă în 1633, cu ocazia ungerii celui din urmă ca mitropolit, conține ectenia care ne interesează aici, dar fără precizarea că izvoarele grecești nu o includ⁶⁹. Scurtul comentariu nu se regăsește nici în frumosul *Liturghier* slavon copiat după un *Liturghier* manuscris sau tipărit de tip kievean, „mai mult din dragoste”, pentru marea vorniceasă Păuna Brâncoveanu, de grămăticul Radu „Sârbu” vă leat 7162 (1 septembrie 1653 – 31 august 1654)⁷⁰.

În schimb, în *Slujebnicul* păstrat sub cota ms. rom. 1216 la filiala din Cluj a Bibliotecii Academiei Române, Ectenia pentru cei adormiți nu este menționată la liturghie. Acest manuscris, care reprezintă dacă nu „șantierul”, atunci unul dintre șantierele omologului său cu numărul 1790 de la București sau al prototipului acestuia, urmează între filele 9r–24r un alt izvor. În consecință, nu neapărat textul slavon al rugăciunilor, cât mai ales textul românesc (și uneori slavon) al indicațiilor tipiconale prezintă diferențe însemnate, iar ectenia lipsește⁷¹.

Practica liturgică, așa cum este ea consemnată de Arsenie Suhanov, pare să confirme însă varianta propusă de *Slujebnicul* lui Ștefan aflat acum la București, deși cu unele mici diferențe. Astfel, conform călugărului rus, la sfârșitul Ecteniei cererii stăruitoare se adaugă o Ectenie pentru cei vii, rostindu-se cu voce tare numele tuturor celor care sunt de pomenit. Apoi, „în același rând” („подъ тотъ-же рядъ”), se spune Ectenia pentru cei adormiți.

⁶⁷ *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, ed. Jacques Goar, Paris, 1647, p. 526 [Venetiis, 1730², p. 424]. Vezi și arhieraticonul din codexul cu numărul 754 al Bibliotecii Naționale a Greciei de la Atena editat de Panayotis N. Trembelas (*Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Athina, 1935 – sigla υ).

⁶⁸ Dumitru A. Vanca, *Rânduiala diaconstvelor. Liturghia românilor ardeleni în sec. al XVII-lea*, Alba Iulia, 2009, p. 109, 111.

⁶⁹ *Службеник* – Kiev 1632. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Kiev, фонд 312, nr. 60, p. 76–78.

⁷⁰ BAR ms. sl. 651, f. 30. Pentru codice, vezi P.P. Panaitescu, Zamfira Mihail, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române* vol. III, partea 1, (601–822), București, 2018, p. 69–73; vezi și *Manuscris trilingv*, p. 42–45, 161–172 (cu bibliografie). Pentru copist, vezi Pavel Mircea Florea, *Noi date privitoare la viața și activitatea caligrafului și miniaturistului Radu Sârbul*, în „Revista Arhivelor”, [anul] 74, [vol. 59], 1997, 1, p. 200–205; L. Tugearu, *op. cit.*, vol. II, *Manuscrise slavone, un manuscris latin și unul românesc*, București, 2006, p. 274–287.

⁷¹ BAR (Cluj), ms. rom. 1216, f. 13v. Pentru detalii: *Arhieraticon trilingv. Ms. rom. 1216 de la Biblioteca Academiei Române – Cluj*, București, 2013.

„Și așa în fiecare zi, chiar dacă e Duminică sau zi de praznic, și la Crăciun, și la Bobotează, zic invariabil și întotdeauna („неизменно всегда”) Ectenia pentru cei adormiți. Apoi patriarhul rostește numai ecfonisul obișnuit, dar nu ecfonisul pentru cei adormiți.”⁷²

În aceste condiții, este greu de spus de unde anume au luat copiștii mitropolitului Valahiei fragmentul grecesc cu pricina. Nu par să fi folosit liturghierele grecești copiate în țările române de caligrafi ai vestitei școli a episcopului Luca al Buzăului și a mitropolitului Matei al Mirelor precum Antim din Ianina sau Porfir. În aceste manuscrise, Ectenia pentru cei adormiți lipsește⁷³. De asemenea, nu par să fi folosit, cum o făcuseră oamenii de încredere ai lui Nikon, monumentală și elegantă ediție adnotată a *Evhologhionului* grecesc publicată la Paris în 1647 de călugărul dominican Jacques Goar. Deși mitropolitul de Gaza Paisie Ligaridis ar fi putut să le-o indice – contribuise la redactarea ei și o avusese poate în bibliotecă⁷⁴ –, mici deosebiri sugerează o altă sursă.

Oricare ar fi aceasta – o tipăritură sau un manuscris conținând rânduiala binecuvântării colivei⁷⁵ –, cert este că inițiativa liturgică a lui Ștefan nu a avut nimic fortuit. Dintru început, mai multe variante au fost luate în considerare, atât în privința textului serviciului divin, cât și a indicațiilor de regie. În cele din urmă, *Liturghierul* din 1629 al lui Petru Movilă a fost luat ca punct de reper – el urma tradiția Marii Biserici și a Muntelui Athos și fusese corectat după surse grecești⁷⁶. Cu toate acestea, cei însărcinați de întâi-stătător să-i alcătuiască un *Slujebnic* arhieresc pe măsură apelează din nou la izvoade grecești pentru ecfonise. Dacă adăugăm efortul de a identifica și traduce indicații tipiconale cât mai explicite sau strădania de a găsi imagini cât mai potrivite, dimensiunile întreprinderii ne apar la adevărata lor scară⁷⁷.

⁷² V. Larin, *op. cit.*, p. 105. Suhanov denuște „ectenie” toate litiunile (*ibidem*, nota 36, p. 87).

⁷³ Am ales, pentru exemplificare, două manuscrise din colecții românești – Mănăstirea Stavropoleos ms. 7036 și MNAR ms. 19. Pentru detalii despre aceste codice, vezi *Colecția Stavropoleos*, București, 2006, p. 146–148; L. Tugearu, *op. cit.*, vol. I, p. 135–147, 152–160 (pl. XX–XXVIII). Din păcate, BAR ms. gr. 1444 nu mi-a fost accesibil.

⁷⁴ *Εὐχολόγιον*, ed. Jacques Goar (ultima pagină a cuvântului către cititor).

⁷⁵ Pentru un asemenea manuscris, de dată mult mai recentă însă, vezi BAR ms. grec 1427, f. 28r–30r. Acest *Liturghier* a fost datat „la” sau „pe la” mijlocul secolului al XVII-lea [Gabriel Ștrempel, *Miniaturi și ornamente în manuscrise grecești ale Bibliotecii Academiei R.S. România*, în „Buletinul monumentelor istorice”, 40, 1971, 3, p. 32–47, p. 45; Gh. Buluță, S. Craia, *op. cit.*, p. 58] sau chiar „în primul sfert al secolului al XVII-lea” (Ștefan Andreescu, *Destinatarii manuscriselor lui Matei al Mirelor*, în idem, *Istoria românilor. Cronicari, misionari, cititori*, Cluj-Napoca, 2007², p. 132), dar de fapt este de secol XVIII: Linos Politis, Maria Politis, *Βιβλιογράφοι 17ου–18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή*, în „Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου”, 6, 1994, p. 313–645, aici p. 414.

⁷⁶ *Liturghierul* din 1629 se numără printre cărțile achiziționate de Brâncoveanu, fapt care confirmă prestigiul de care s-a bucurat ediția: Damian P. Bogdan, *Cărți rusești în Țara Românească sub Constantin Brâncoveanu*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 74, 1956, 6–7, p. 543–557.

⁷⁷ Violeta Barbu și Gheorghe Lazăr văd în logofătul Udriște Năsturel pe „traducătorul și compilatorul” textelor din BAR ms. rom. 1790 și BAR Cluj ms. rom. 1216 (*Coronatio*, p. 53). Implicarea eruditului în alcătuirea manuscriselor nu este imposibilă, însă codicele sunt clar rezultatul muncii unui grup de copiști și de miniaturiști. Pentru miniaturiști, teme și modelele posibile: I. Stănculescu, *op.*

Preocuparea pentru găsirea celui mai potrivit model de urmat este evidentă și în cazul *Pogribaniei preoților miréni și a diaconilor*, carte „a îngropării preoțești”, tipărită cu voia și cu binecuvântarea mitropolitului Ștefan de ierodiaconul Mihail, pe 25 noiembrie 1650: „Pentru acéia, cu blagoslovenia pré sfințitului părintelui nostru Arhiepiscopului Ștefan, Mitropolitului, a totă Țera Românească, și cu voia Creștinului și de Hs. iubitorului Io Matthei vodă, Domnul aceștiiși țări, *m-am nevoit de-am alăturat izvodul slovenesc lângă cel grecesc*, și cu oameni cărturari buni și înțelepți am tocmit și cu cheltuiala mé li-am tipărit, și li-am dat pre lume pentru sufletele părinților miei, și pentru ale noastre, pentru al meu și a soției méle.”⁷⁸

La fel stau lucrurile și cu *Îndreptarea legii*, nomocanon „adus și prefăcut” în 1652 „dă pe ellineaste pre cuvinte proaste rumâneaste”. În prefață, semnată de Ștefan, dar alcătuită poate de traducător – „prea păcătosul Daniil Andreian monahul din țara Panoniei” –, scrie negru pe alb că s-au cercetat multe pravile, că au fost date la o parte cele tipărite (în Apus) de teama greșelilor strecurate răuvoitor de eretici, că a fost contactat patriarhul de Constantinopol și că s-a obținut în cele din urmă un manuscris potrivit de la fostul logofăt de-al doilea Gheorghe Caridi din Trichis.

„Și am făcut aleagere de în multe și bogate pravile trimețând pân’și la împărăteasca cetate, la preasfântul nostru și a toată lumea patriarh (că n-am vrut să scriu de pre ceale tiparnice, fiindu-mi teamă că de când au încăput cărțile pravoslaviei la mâna ereticilor, ei n-au lipsit a nu băga câte ceva zizanii), pân’ce am aflat la cinstitul nostru fiu sufletesc, chir Gheorghie Caridi de la Trichis, carele au fost vtori vistier, scrisă cu mâna, judecata toată arhierească și lângă dinsa și împărătească cu toate canoanele ale sfintelor săboară și apostoli și a marelui Vasilie și altor dumnezești și sfinți părinți, împreună cu teologia dumnezeștilor bogoslovi, scoasă și tocmită cu porunca și învățătura blagocestivului împărat chir Ioan Comninul, cu mare și multă socotință de pravoslavnicul între dascăli, diacon și păzitoriul de toată pravila și canoanele marii besearici, chir Alexie Rodinu ...”⁷⁹

cit.; Elisabeta Negrău, *Notes sur deux thèmes iconographiques d'origine occidentale dans la peinture murale d'autel au temps de Constantin Brancovan*, în „Annales Universitatis Apulensis Series Historica”, 14, 2010, 1, p. 359–370. Cătălina Velculescu și Ileana Stănculescu au dedicat subiectului mai multe studii: *Abaisse ton regard sur moi; L'enluminure dans les manuscrits religieux. Formes et significations. La Proscomédie de l'Archieratikon du Métropolitte Stefan*, în *Matérialité et immatérialité dans l'Église au Moyen Âge*, ed. Stéphanie Diane Daussy, Cătălina Gîrbea, Brîndușa Grigoriu, Anca Oroveanu, Mihaela Voicu, București, 2012, p. 243–260; *Maica Domnului în trandafir*, în *Memoria ca arhivă culturală. Centenar Emil Turdeanu*, ed. Avram Cristea, Jan Nicolae, Alba Iulia, 2012, p. 135–144. Pentru un alt exemplu de dialog reușit între textul liturgic și imagine: Joseph Croquison, *Un pontifical grec à peintures du XVIIe siècle*, în „Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft”, 3, 1954, p. 123–170; idem, *Un manuscrit liturgique à peintures de la Bibliothèque Gennadion*, în „L'Hellénisme contemporain”, s. a II-a, 10, 1956, 6, p. 407–417.

⁷⁸ *Bibliografia românească veche* (în continuare: BRV), vol. I, 1508–1716, ed. Ioan Bianu, Nerva Hodoș, București, 1903, p. 177 (sublinierea îmi aparține).

⁷⁹ *Ibidem*, p. 200; *Îndreptarea legii 1652*, coord. Andrei Rădulescu, București, 1962, p. 44–45. Pentru izvoare, vezi *ibidem*, p. 16–21; Vasile Grecu, *Byzantinische Quellen zu den Rumänischen Gesetzbüchern aus den Jahren 1642 und 1652*, în „Revue des études sud-est européennes”, 3, 1965, 1–2, p. 283–289; Violeta Barbu, *Asupra izvoarelor Îndreptării legii (Târgoviște, 1652)*, în „Studii și

Printre exemplarele cercetate cu acest prilej trebuie să se fi aflat, de pildă, actualul BAR ms. sl. 461, trimis la începutul lunii noiembrie 1651 mitropolitului Ștefan de către egumenul Vasile al Bistriței⁸⁰. Se va fi aflat poate și „vechiul nomocanon grecesc și slovenesc” („древняго грецкого и словенского Моноканона”) despre care patriarhul Macarie al Antiohiei spune într-o scrisoare adresată de la Târgoviște țarului Alecei Mihailovici pe 5 aprilie 1657 că i-a fost arătat de prea-sfințitul întâistătător al Ungrovlahiei⁸¹.

SINODUL DE LA TÂRGOVIȘTE

Despre sursele celorlalte două ediții prezentate expres drept rezultat al implicării directe, „userdiei”, „cheltuielii” și „nevoinței” arhimitropolitului – *Mystirio sau, Sacrament, sau, Taine 2 de în ceale 7, Botezul și Sfântul Myr* (3 iunie 1651) și, respectiv, *Târnosanie* (20 septembrie 1652) – nu știm deocamdată decât ceea ce ni se spune în prefețe, anume că au fost tălmăcite în „rumânește” din grecește și din slavonește⁸².

În schimb, din predosloviile semnate de Ștefan, dar atribuite recent lui Daniil Andreian, aflăm ce anume a motivat eforturile sale. În *Mystirio*, „păzitorul credinței în țara Transalpină” arată că omul, zidit și creat după chipul lui Dumnezeu și dăruit cu „dregătoria” cuvântului, nu se cade să fie „ca vita fără de grai”, ci este dator să se apropie pe cât îl țin puterile de Dumnezeu. În acest proces, însemnarea cu Sfântul Botez și pecetluirea cu Sfântul Mir joacă un rol de prim-plan. Cum însă cei chemați să administreze înfricoșatele taine nu dovedesc priceperea trebuitoare, s-a considerat imperios necesară nu numai punerea laolaltă și tipărirea tuturor rânduielilor cuvenite, ci și traducerea indicațiilor tipiconale în românește, astfel încât să le poată înțelege orice preot.

„Întru toate zilele doriaș cu inema unde vedem atâta neștiință a bogați Preoți ai țării, apoi iară văzând pre Mântuitorul nostru Is. Hs. cum va să caute și va să cêră sângele oilor sale cestor cuvântătoare carele-mi sânt date în sêmăiară de la mâinile méle și văzând iară cum am creștinii țarei înputare, și Preoții mai vârtos de cătră hulnicii dă lége, cum pentru grosimea și grubia nu știm sluji tainele Sfintei Besérici, și strigă toți tot-de-una că deistvuesc rău și nesăbuit, și zic că am uitat cinurile, socotélele, obrășirile, chipurile, nemeririle și toate rânduiialele și tipicurile Sfintelor Taini, pentr-acéia de întăria ce m-au întărit Dumnezeu împotriva puterii méle, gândii să iau înputarea batjocoririlor de asupra aceștii țărișore întărită cu mâna dréptă a lu Dumnezeu, și cu mila lu Dumnezeu de în céle 7 taini ale Beséricii scos-am 2 la lumină ...

cercetări de lingvistică”, 41, 1990, 2, p. 135–144 (I); 41, 1990, 3, p. 269–278 (II); 41, 1990, 5–6, p. 475–481 (III).

⁸⁰ P.P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, ed. Dalila-Lucia Aramă, G. Mihăilă, București, 2003, p. 284–289.

⁸¹ T.A. Oparina, *Греческий чин*, p. 228.

⁸² BRV, vol. I, p. 183, 204; R. Crețeanu, *Un egumen al Tismanei*, p. 124. Vezi și N.A. Ursu, *Activitatea literară necunoscută*, p. 84–86.

Vă rog iubitorilor cetitori, mai vârtos de Hristos iubitori, să citiți să vedeți cum sânt răsfirate, puse tot pre rând înaintea aceștii cărțului cu acéste 2 Sfinte Taine de în céle 7, că le arată vremile, obicéiurile, facerile amândurora pre tocméla și pe rândul Beséricii Sfinte, Maica noastră a răsăritului, carea cum au luat obiciai de la Domnul Hs. de la Sfinții Apostoli, de la sfințele săboară, nu cum au fost până acmu slovenéște tipicurile, carele nu le pot ști cinstiții și cuceritii Preoți pentru nesebuiala lor, ce tot rumânéște toate tot rând, carele lesne într-alte Molitvenice nu le veți foarte afla, căci că socotintă și usârdie când au scris atâta a pune n-au vrut întru Sfințele Taini ...”⁸³

Hiclenii și dușmanii vor fi negreșit judecați de Dumnezeu, avertizează Ștefan / Daniil în încheiere, cerându-le totodată clericilor cititori să se roage pentru sănătate și pace, astfel încât și celelalte cinci taine să fie „scoase la lumină”.

Nu știm cine erau „aspidele” împotriva cărora ia atitudine mitropolitul. Știm doar că, din motive incomplet elucidate, proiectul nu s-a materializat. În schimb, în anul următor este tipărită rânduiala slujbei de sfințire a unei biserici, cu tipicul de asemenea pe românește.

„Nice odată nu mi-ar fi voia să lipsesc cu toată inema și sufletul (o pré sfinților și cinstiților miei frați și tocma slujitori) să privăz cât mi-e putéré cu lucrul, la toate la céle ce sânt de trébă și de folos, cinstiului și sfântului nostru ném Creștinesc (de în carele mă trag și eu), ca să se cunoască adevărat de toți userdia și căldura caré am cătră sfânta a noastră maică Beserică, cum după altele am făcut și cu aciastă Târnosanie, de o am tipărit ca-n degrabă, caré e foarte de trébă Néamului nostru țărâi rumânești, nefiindu-le pre limbă să poată înțelge. Drept acéia împodobindu-ă cu toate Țeremoniile pe rând și cu florile tipicului românéște, n-am lăsat a nu vă scrie să știți ce e lucrul ei și cum se cade a-l face și cine ...”⁸⁴

Ștefan urmărea așadar prin inițiativele sale – includ aici, desigur, manuscrisele liturgice trilingve comandate – „îndreptarea” neamului românesc. Procedând astfel, el continua programul de redresare „culturală, religioasă și etică” socotit de Virgil Cândea definitiv pentru domnia lui Matei Basarab. Biserica Sfântă a Răsăritului, „Maica noastră”, îi servea drept reper; în mod cert, mitropolitul nu împărțăsea punctul de vedere exprimat de Arsenie Suhanov în *Disputele cu grecii despre credință*.

Ca și în cazul patriarhului moscovit Nikon, apelul la izvoadele grecești a fost încurajat și poate chiar sugerat de patriarhul Paisie al Ierusalimului și de apropiații săi. *Îndreptarea legii* vorbește fără echivoc de „blagoslovenia” acestuia, ca de altfel și de „îndemnarea” dascălilor Ligaridi și Petriș⁸⁵. Cu siguranță însă măsurile de

⁸³ BRV, vol. I, p. 181–182; R. Crețeanu, *Un egumen al Tismanei*, p. 124.

⁸⁴ BRV, vol. I, p. 205.

⁸⁵ Pentru prezența lui Paisie în Valahia, vezi DRH, B, vol. XXXIII, (1648), ed. Gheorghe Lazăr, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Andreea Iancu, București, 2006, p. 84–86 (nr. 94), 166–170 (nr. 164–165), 198–200 (nr. 169), 202–213 (nr. 172–173), 215–219 (nr. 177–178), 221–225 (nr. 183), 252 (nr. 188); *ibidem*, vol. XXXV, p. 127–129 (nr. 101), 174 (nr. 151), 182–185 (nr. 163), 272–273 (nr. 248), 298 (nr. 283), 303–307 (nr. 287–288), 313–317 (nr. 294).

„redresare prin tradiție” luate pe tărâmul spiritual au fost impuse îndeosebi de conștientizarea „foametei și setei sufletești” de care suferea Valahia timpului⁸⁶.

Documentele care ilustrează această foamă și sete sunt numeroase și nu privesc numai comunitățile ortodoxe. Pe 1 octombrie 1658, de pildă, călugărul franciscan (observant) Gabriele Thomasii, vicar patriarhal al Țării Românești, aduce în atenția Congregației *De Propaganda Fide* cazul neobișnuit al unui locuitor „poligam” din Câmpulung⁸⁷: „Si ritrova in Valachia in Campolongo un homo per nome Michaele di Paulo ò vero Paul, padre di Michaele, il quale si ritrova nel Collegio di Propaganda, che havendo havuto moglie con la qualle hà havuto questo figliolo Michaele et una figliola, doppo tanto tempo il deto Michaele, non sò per qual causa, hà lasciato questa donna et hà pigliato altra, con la qualle hà tanti figli è figliole. È quella sua donna prima, madre di Michaele, hà pigliato altro marito, è lo lasciato, poi piglio secundo, che morse. Adesso hà terzo è con quel il primo sono quatro, tutti di diversi nationi è ssette. Il deto Michaele vol esser confessato et communicato *per fas et nefas*, dicendo, che altri preti, tanto Luterani, quanto nostri, sempre l’hanno confessato è communicato, et ancora, che il prete Luterano, che è stato suo Cognato, l’ sposato con detta donna ...” Acest bărbat e bătrân, continuă Thomasii, însă încăpățânat. „Eu le-am interzis în repetate rânduri să-l spovedească și le-am zis să-l lase să facă ce vrea, dar nu am fost ascultat”, încheie el, întrebând totuși cum s-ar putea proceda astfel încât sufletul păcătosului să fie salvat⁸⁸.

Despre „Miai al Paul”, Mihai fiul lui Paul, o listă de prin 1649–1650 a sufletelor parohiei săsești din oraș ne spune că era căsătorit cu o anume Maria și că avea cinci copii: Miai (în vârstă de 18 ani), Benedetto (12 ani), Anna (8 ani), Paolo (5 ani) și Giacomo (2 ani)⁸⁹. Un raport din 1652 redactat de misionarul apostolic Franco Maria Spera da Narni îl menționează și el pe Miai printre cei 259 de catolici din localitate. Aflăm cu acest prilej că pe prima sa soție o chema Catarina și se făcuse schismatică, ca de altfel și faptul că a doua sa soție era „Maria al Pieruschi”, cu care avea mulți copii⁹⁰. Scrisoarea părintelui Thomasii aduce completări interesante. Ni se spune, de exemplu, că băiatul cel mare al „poligamului” studiază la Roma, în Colegiul Propagandei, sau că mama sa, Catarina, sora fostului pastor luteran, ajunsese la a patra căsătorie. În plus, misiva are meritul de a evidenția limitele revenirii la catolicism

⁸⁶ V. Căndea, *L’humanisme d’Udriște Năsturel*, p. 240–246 [= idem, *Rațiunea dominantă*, p. 34–40].

⁸⁷ Despre Gabriele Mančić, alias Thomasij / Tommasi / Tomascievich / Manchich / Gabriele Bulgaro (1618–1696), vezi Gh. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, în „Diplomatarij Italicum”, 1, 1925, p. 1–223, aici p. 23–24; *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*, ed. István György Tóth, Budapest, Roma, 1994, sub voce; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, ed. István György Tóth, vol. II–IV, Roma, Budapesta, 2002–2005, sub voce; vol. V, Roma, Budapesta, 2008, p. 3192–3193.

⁸⁸ Archivio di Propaganda Fide, Scritture riferite nelle Congregazioni Generali [Illirico 39 41 Servia Mallachia (*sic!* – corectat ulterior *Vallachia*)] 309, f. 172r-v.

⁸⁹ Alexandru Ciocîltan, *Un fragment dintr-un Status animarum al parohiei săsești din Câmpulung <1649–1650>*, în „Studii și materiale de istorie medie”, 25, 2007, p. 159–169, aici p. 160.

⁹⁰ G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 428 (nr. LXXXVIII); Al. Ciocîltan, *op. cit.*, p. 167–168.

a comunității săsești (luterane) din Câmpulung și de a documenta mai bine eforturile depuse de unii misionari catolici pentru eliminarea abuzurilor și îndreptarea erorilor⁹¹.

Despre problemele comunităților ortodoxe și despre o încercare de soluționare a lor ne vorbește în schimb o epistolă trimisă de principele Mihnea al III-lea Radu patriarhului Partenie al IV-lea al Constantinopolului pe 21 ianuarie 1659. Deoarece stăpânirea nu se putea întări altfel „decât prin buna ocârmuire și dreapta stare a bisericilor”, arăta Mihnea al III-lea, a cercetat, conform prerogativelor moștenite, „cele ale Bisericii și toată cuviința bisericească”. Observând numeroase neajunsuri, le-a adus spre soluționare „înaintea arhierilor țării și a altora ce s-au aflat [cu ei], a egumenilor și a boierilor de treapta întâi și a doua”. Le trimitea cu acea ocazie deciziile luate de sinodul ținut la Târgoviște, pentru a le întări⁹².

Primele hotărâri care se cereau confirmate fără întârziere de sinodul patriarhiei ecumenice priveau taina botezului: cel făcut *in extremis* de mireni la vreme de nevoie putea să aibă valoare; pruncii botezați canonic de un mirean nu trebuiau botezați din nou decât dacă botezul lor era nesigur, fiindcă lipsa de discernământ a anabapțiștilor era inacceptabilă; botezul „luterano-calvinilor” putea fi considerat valabil, fiind el deopotrivă cu botezul făcut de laici „la vreme de ananghie”.

Alte decizii vizau taina căsătoriei: cea de-a patra unire trebuia să fie interzisă „și cine o îngăduie, să fie caterisit”; „oricine va împărtăși pe cel a treia oară căsătorit înainte de vremea orânduită” – cinci ani –, să fie oprit de la slujbă, iar cel ce „va îndrăzni să împărtășească pe cel a patra oară căsătorit” să fie caterisit definitiv; „cel ce va cununa pe un om cu fiitoarea lui”, trăindu-i soția, să fie aspru pedepsit, ba chiar caterisit pe vecie dacă îi va împărtăși; despărțirile să fie permise, după lege, nu însă și recăsătoririle⁹³.

Marea majoritate a prevederilor vizau totuși neregulile înregistrate în rândul preoților și al călugărilor. Egumenul care avea fii și fiice să nu poată îndeplini funcția de egumen, decidea sinodul, ca să nu risipească patrimoniul mănăstirii sale; cei care dădeau pe bani funcțiile bisericești să nu aibă iertare; duhovnicii să fie neapărat „de viață bună și încercați”, iar cei care se spovedeau să nu se împărtășească fără

⁹¹ Pentru convertirea la catolicism a luteranilor din Câmpulung, vezi studiile lui Alexandru Ciocîltan: *German Communities in Wallachia. Denominational Evolution, 1542–1650*, în „Historical Yearbook”, 1, 2004, p. 129–148; idem, *Dispariția comunității germane din Câmpulung Muscel*, în „Revista istorică”, 16, 2005, 3–4, p. 123–144; idem, *Contrareforma la Câmpulung. Noi documente (1635–1646)*, în „Revista istorică”, 19, 2008, 1–2, p. 99–118; idem, *Comunitățile germane la sud de Carpați în Evul Mediu (secolele XIII–XVIII)*, Brăila, 2015; idem, *The Saxon Community in Câmpulung / Langenau (Wallachia) according to a Status Animarum from 1646*, în „Études balkaniques”, 53, 2017, 3, p. 50–70.

⁹² Leiden BPG 65A, f. 1–14. Semnalată de Spyridon Lambros [*Σταχυολογία ἐκ κωδίκων τοῦ βασιλικοῦ Λουγδούνου*, în „Νεὸς ἑλληνομνημον”, 12, 1915, 4, p. 385–420, aici p. 415–416], scrisoarea a fost publicată de N. Iorga [*Două contribuții la istoria bisericească a românilor*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. a II-a, 38, 1916, 12, p. 461–483, aici p. 471–475 (text), 477–481 (trad. rom.)].

⁹³ Pentru comentarii: Violeta Barbu, *Ordo amoris. O istorie a instituției căsătoriei în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, 2011, p. 73, 122–123.

mărturie de la ei; taxa pentru căsătorie și hirotonie să fie fixă și să nu fie percepută de la săraci; cei care doreau să devină călugări să fie încercați în prealabil timp de trei luni, iar apoi să nu-și părăsească obștea până la moarte; monahii să nu fie izgoniți „fără știrea arhiereului și mireni și țigance să nu se afle cumva în curtea mănăstirii, pentru bănuială”; știința de carte, girul duhovnicului și mărturia a șapte preoți să fie obligatorii pentru consacrarea unui candidat la preoție; averile mănăstirești să fie controlate în fiecare an de „cercetători domnești”, neapărat „evlavioși și cu frica lui Dumnezeu”; ctitorii să nu aibă putere la ctitoriile lor, dar dacă erau săraci să fie miluiți „mai presus de toți”; mănăstirile bogate să le ajute pe cele nevoiașe, la fel și arhieriei înstăriți pe cei în lipsă; călugării, îndeosebi bătrânii și neputincioșii, să mănânce carne și să bea vin, cu măsură firește, la sărbătorile domnești.

„Râvna va lipsi unui popor fără creștere și unui neam prost belșugul nu-i este de folos”, concluziona Mihnea, subliniind importanța educației și a disciplinei ecleziastice pentru bunul mers al lucrurilor în cetate, iar cuvintele sale au fost interpretate drept discurs al unui „împărat reformator în Biserica lui, ce e drept, pentru ‘poporul lui cel prost’ (...), dar cu pretenția de a înrâuri astfel Biserica universală”⁹⁴. Destinatarul a receptat însă extrem de nefavorabil mesajul. Cauționat de Paisie Ligaridis, va spune patriarhul Dositei al Ierusalimului în *Istoria patriarhilor de Ierusalim*, Mihnea i-a cerut lui Partenie al IV-lea să le permită călugărilor să mănânce carne, însă solicitarea i-a fost respinsă ca sfruntată⁹⁵.

Motivul supărării este expus răspicat în răspunsul patriarhiei ecumenice, redactat de marele teolog grec Meletie Syrigos și datat 28 februarie 1659: ignorând legile sfinte, domnul Valahiei a îndrăznit „să schimbe ordinea lucrurilor” și să se amestece în treburile care nu îl priveau. În primul rând, „autoritatea și puterea lumească” nu avea a-i porunci Bisericii și a-i spune: „eu așa am socotit de cuviință și că e bine în legătură cu acest lucru și întărește-l și tu fără a pune la îndoială și fără a cerceta, pentru a evita scandalurile”; *dimpotrivă*, „dacă i se pare bun ceea ce a propus Biserica, să-l întărească și puterea lumească”. În al doilea rând, hotărârile luate nu „urmează vechea tradiție”; în consecință, chiar dacă novatoarea „Biserică a latinilor” se arăta dispusă să accepte unele compromisuri, „Biserica răsăritului nu le-a acceptat niciodată și nici nu le va întări”⁹⁶.

⁹⁴ N. Iorga, *Deux contributions à l'histoire ecclésiastique des Roumains*, în „Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique”, 3–4, 1916, 4, p. 357–369, aici p. 368. Pentru comentarii: Alexandru Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu) 1658–1659*, București, 1935, p. 109; Al. Elian, *Legăturile*, p. 922–923 [= idem, *Bizanțul*, p. 165–166]; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983, p. 211–215 (prezentare și evaluare a domniei lui Mihnea); R.G. Păun, *Si Deus nobiscum*, p. 69–99; idem, *Pouvoir, croisade et jugement dernier*, p. 213–283; V. Barbu, *Purgatoriul misionarilor*, p. 271–276.

⁹⁵ Dositei al Ierusalimului, *Παραλειπόμενα ἐκ τῆς Ἱστορίας περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατρι-αρχευσάντων*, în Athanasios Papadopoulos-Kerameus, *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, vol. I, Sankt Petersburg, 1891, p. 283. Vezi și Levinus Warner, *De rebus Turcicis. Epistolae ineditae*, ed. Willem Nicolaas Du Rieu, Leiden, 1883, p. 63 (nr. LV).

⁹⁶ Leiden BPG 73G, f. 1–10. Vezi Ovidiu Olar, *Orthodoxie et politique I. Le synode de Târgoviște (janvier 1659)*, în „Archaevs”, 11–12, 2007–2008, p. 177–204 [= „New Europe College Yearbook”, 2007–2008, p. 189–216]; idem, *Orthodoxie și politică. Sinodul de la Târgoviște (ianuarie 1659)*, în „Studii teologice”, s. a III-a, 4, 2008, 4, p. 149–177.

Drept urmare, lui Mihnea îi era amintită soarta tragică, dar pe deplin meritată a regelui Ozia / Azaria al iudeilor, lovit de lepră fiindcă îndrăznise să uzurpe prerogativele sacerdotale, prin citarea avertismentului lansat de Zaharia și de preoții care erau împreună cu el: „Nu ți-e dat ție, Ozia, să tămâiezi lui Dumnezeu.”⁹⁷ Inițiativa domnului sunt astfel relegate, după un model bine rodat în Occidentul latin, dar puțin caracteristic lumii bizantine, în zona crepusculară a transgresiunii legilor sfinte, a blasfemiei și sacrilegiului⁹⁸.

Am arătat cu alt prilej, într-un comentariu pe marginea refuzului categoric al patriarhiei de Constantinopol de a accepta validitatea botezului luteranilor și al calvinilor, că miza era trasarea fruntariilor dreptei credințe. Dacă botezul protestanților era recunoscut, atunci aceștia intrau în categoria schismaticilor; dacă nu, erau plasați în rândul ereticilor, mântuirea fiindu-le refuzată⁹⁹.

Ceea ce interesează aici nu este totuși canonicitatea gestului „nebului” Mihnea al III-lea Radu, nici disputa privind ierarhia normelor, indubitabil importante, ci faptul că sinodul de la Târgoviște abordează și încearcă să rezolve o serie de probleme reale și stringente. Printre ele, moravurile laxe ale clericilor și monahilor, ca de altfel și „neștiința a bogați Preoți ai țării”. Slujebnicele cu indicații tipiconale ample în limba română solicitate de „arhiepiscopul și mitropolitul Ștefan” se înscriu

⁹⁷ Pentru ofensa comisă de rege și pentru consecințe, în lumina surselor biblice (4 Regi 15: 1–7; 2 Paralipomena 26) și a lui Titus Flavius Josephus, vezi Christopher Begg, *Josephus's Story of the Later Monarchy (AJ 9, 1–10, 185)*, Louvain, 2000, p. 278–284.

⁹⁸ Violeta Barbu crede că sursa teologului grec a fost *Cronografia* lui Theophanes Mărturisitorul (*Ordo amoris*, p. 75). Totuși, deși Theophanes pare să menționeze pretinsul schimb de scrisori dintre papa Grigore al II-lea și împăratul Leon al III-lea, el nu intră în detalii și nu amintește episodul Ozias; vezi traducerea adnotată a cronicii, publicată de Cyril Mango și Roger Scott cu ajutorul lui Geoffrey Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, Oxford, 1997, p. 558 și nota 3, p. 559. Cât despre scrisori, prima îl taxează pe suveranul iconoclast drept „frate” al regelui iudeu. „Și acela i-a tiranizat pe preoții vremii sale, așa cum faci tu acum”, spune textul. Cu toate acestea, nu se insistă deloc asupra comparației și nu se menționează retragerea de către Dumnezeu a darului profeției pentru Isaia, care nu apare în textele biblice. Prin urmare, nu acesta a fost izvorul urmat de Syrigos. Dimpotrivă, sursa pare să fie a cincea Omilie la Serafimi a Sfântului Ioan Gură de Aur (*Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, ed. J.-P. Migne, vol. 56, Paris, 1859, col. 129–135), care arată că Dumnezeu a împiedicat profeția, mâniat fiind de faptul că Ozia nu fusese alungat din cetate, așa cum cerea legea. Citând comentariul, Syrigos îi arată lui Mihnea că sinodul convocat de Partenie al IV-lea fusese obligat să-i dea un răspuns atât de dur, pentru ca membrii săi să nu împărtășească soarta profetului biblic. Pentru detalii, vezi frumoasa traducere a părintelui Dumitru Fecioru: Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilii la Ana. Omilii la David și Saul. Omilii la Serafimi*, București, 2007, p. 183–192.

⁹⁹ Petru Movilă accepta botezul calvinilor și al luteranilor, argumentele sale coincidând cu cele expuse de Mihnea: Antoine Wenger, *La réconciliation des hérétiques dans l'Église russe. Le Trebnik de Pierre Moghila*, în „Revue des études byzantines”, 12, 1954, p. 144–175. În opinia Anei Dumitran, prevederea viza membrii comunităților protestante din Valahia care ar fi fost dispuși să treacă la ortodoxie: *Religie ortodoxă – religie reformată. Ipostaze ale identității confessionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*, Cluj-Napoca, 2004, p. 249. În opinia lui Gábor Kármán, atitudinea lui Mihnea era motivată de dorința de a încheia o alianță militară cu principele reformat al Transilvaniei Gheorghe Rákóczi al II-lea: *A Seventeenth-Century Odyssey in East Central Europe. The Life of Jakab Harsányi Nagy*, Leiden, 2016, p. 84–85.

deci perfect, și ele, în programul înnoitor demarat de Mitropolia din Târgoviște – „mama tuturor bisericilor” din Valahia timpului¹⁰⁰ –, program care urmărea să ridice „neamul țării noastre”.

CONCLUZII: „ȘI AM FĂCUT ALEGERE ...”

Într-un frumos, dar din păcate destul de puțin frecventat studiu dedicat „locului liturghiei în tradiția literară greacă”, Sophie Antoniadis afirmă că liturghia greacă interesează elenismul prin conținut, prin limbă și prin impact social. Liturghia, adăuga ea, a marcat decisiv literatura greacă, indiferent dacă vorbim despre componenta sa istorică, teologică, hagiografică sau folclorică¹⁰¹. Din această perspectivă, adaptată firește spațiului românesc, *Slujebnicul* păstrat la BAR București sub cota (improprie) ms. rom. 1790 reprezintă o sursă de maxim interes atât pentru liturghiști, cât și pentru istoricii de artă, pentru filologi, pentru istoricii literaturii, ai ideilor sau ai culturii.

Așa cum am văzut, pentru Andronikos Falangas manuscrisul valah este semnul regroupării la nordul Dunării de Jos și al afirmării unui elenism oprimat de otomani; pentru Violeta Barbu, el aparține curentului de naționalizare a serviciului divin început cu diaconul Coresi și încheiat cu mitropolitul Antim¹⁰². Cele două interpretări nu sunt incompatibile. Pe de o parte, *Slujebnicul* lui Ștefan are tipiconul și chiar Crezul în română, fiind alcătuit într-o perioadă în care scrisul în această limbă este tot mai des folosit în documente¹⁰³. Pe de altă parte, efonisele sunt în greacă, dovadă a prestigiului considerabil de care se bucura această limbă în anturajul mitropolitului. Totuși, pe Ștefan și pe cărturarii din jurul său nu îi interesa promovarea limbii poporului de dragul limbii poporului: se urmărea primenirea Bisericii. O „practică națională” ar fi fost greu de definit la momentul respectiv, slavonismul nu își spusese încă ultimul cuvânt – fapt subliniat de Daniel Barbu¹⁰⁴ –, iar „renașterea” greacă a secolului al XVIII-lea nu era deloc o certitudine.

¹⁰⁰ Tudor Teoteoi, *Mitropolia din Târgoviște – „mama tuturor bisericilor” din Țara Românească*, în *Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iași, 2003, p. 469–475 [= idem, *Bizantina et Daco-Romana. Studii de istorie și civilizație bizantină și românească medievală*, București, 2008, p. 343–352]; idem, *Sintagma „mama tuturor bisericilor” Țării Românești, privitoare la mitropolia Târgoviștei, nu e un hapax*, în *Miscellanea historica in honorem professoris Marcel-Dumitru Ciucă septuagenarii*, ed. Cristian Luca, Claudiu Neagoe, Marius Pădureanu, Brăila, Pitești, 2013, p. 275–294.

¹⁰¹ Sophie Antoniadis, *Place de la liturgie dans la tradition des lettres grecques*, Leiden, 1639.

¹⁰² Din aceeași perspectivă a interesului în „biruința” (P.P. Panaitescu) sau „izbânda” (Ion Gheție) scrisului în limba română, Eugen Pavel consideră că *Slujebnicele* trilingve BAR ms. rom. 1790 și BAR Cluj ms. rom. 1216 ilustrează o „perioadă de tranziție”. Împreună cu alte manuscrise bilingve (slavo-române) precum BAR ms. rom. 1365 și BAR ms. sl. 794, ele ar indica „o cantonare într-un anumit «hibridism liturgic»”. Vezi *Liturghierul în limba română (privire sintetică)*, în „Limba română”, 60, 2011, 1, p. 127–138, aici p. 132 [= idem, *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, 2012, p. 40].

¹⁰³ Violeta Barbu, *Practica scrisului în limba română (Țara Românească, 1601–1650)*, în „Limba română”, 49, 2000, 3, p. 415–424.

¹⁰⁴ Daniel Barbu, *Portretul unui discipol: Ștefan al II-lea al Ungrovlahiei*, în „Revista istorică”, 3, 1992, 5–6, p. 547–557.

Prin urmare, *Slujebnicele* trilingve valahe de mijloc de secol XVII, câte au supraviețuit, devin mult mai interesante dacă sunt citite în cheia încercării de fixare a *tradiției* prin recursul la modelele disponibile.

Pentru mitropolitul Petru Movilă al Kievului, întoarcerea la tradiție include corectarea textelor liturgice după vechi manuscrise slavone și după tipăriturile grecești apărute la Veneția; ea nu exclude sublimarea unor influențe romano-catolice¹⁰⁵. „Toate cărțile slavonești, timp de o sută de ani, sunt copiate de necărturari, mângălitari de cerneală, care nu au minte, nu știu limba și nu pricep sensul cuvintelor”, afirmă Movilă în prefața *Liturghierului* din 1629, liturghier închinat lui Hristos și Maicii Sale și aprobat de un sinod condus de Iov Borețki. „Timp de câțiva ani l-am tradus de pe textul grecesc, l-am confruntat cu textul edițiilor grecești și ale liturghierelor noastre vechi – ruse și moscovite”, adaugă el în prefața *Liturghierului* din 1639¹⁰⁶. Deși pretind că au folosit atât texte slavone, cât și texte grecești, corectorii patriarhului Nikon al Moscovei folosesc edițiile venețiene recente în limba greacă; susținătorii lor cer insistent unificarea practicilor liturgice după model grecesc¹⁰⁷. Confruntat cu „înțelepciunea străină” a culturii elene, bizantine și „fanariote” sau a celei rutene și înțelegând limitele propriei sale culturi, Ștefan al Ungrovlahiei apelează la modele kievene și grecești, deloc fortuit, ci la capătul unei selecții atente¹⁰⁸.

Numai că în cazul *Slujebnicelor* trilingve manuscrise ale arhiepiscopului valah, alegerea operată nu va fi preluată de urmași. În 1680, mitropolitul Teodosie tipărește la București – noua capitală și noul sediu mitropolitan – un *Liturghier* cu textele liturgice în slavonă și cu tipicul în română, dar sursa, atât în cazul textelor, cât și în cel al indicațiilor, nu mai este *Liturghierul* lui Petru Movilă¹⁰⁹. În dedicația

¹⁰⁵ Pentru detalii: Paul Meyendorff, *The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look*, în „St. Vladimir’s Theological Quarterly”, 29, 1985, 2, p. 101–114; Francis J. Thomson, *Peter Mogila’s Ecclesiastical Reforms and the Ukrainian Contribution to Russian Culture. A Critique of Georges Florovsky’s Theory of the Pseudomorphosis of Orthodoxy*, în „Slavica Gandensia”, 20, 1993, p. 67–119. Vezi și Ihor Șevčenko, *The Many Worlds of Peter Mohyla*, în „Harvard Ukrainian Studies”, 8, 1984, 1–2, p. 9–44; Alfons Brünig, *Peter Mohyla’s Orthodox and Byzantine Heritage. Religion and Politics in the Kievan Church Reconsidered*, în *Von Moskau nach St. Petersburg. Das russische Reich im 17. Jahrhundert*, ed. Hans-Joachim Torke, Wiesbaden, 2000, p. 63–90.

¹⁰⁶ Gheorghe Bobână, *Idei și tendințe umaniste în activitatea și opera lui Petru Movilă, în Un veac de aur în Moldova 1643–1743. Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi*, Chișinău, București, 1996, p. 27.

¹⁰⁷ P. Meyendorff, *Russia, Ritual, and Reform, passim*.

¹⁰⁸ Frumoasa parafrază la Arnaldo Momigliano a fost propusă de Andrei Pippidi, *Early Modern Libraries and Readers in South-Eastern Europe*, în „Revue des études sud-est européennes”, 19, 1981, 4, p. 705–721, aici p. 714.

¹⁰⁹ Pentru ediție, vezi BRV, vol. I, p. 230–237 (nr. 71); Ch. Auner, *Les versions roumaines de la liturgie de Saint Jean Chrysostome*, în *Χρυσόστομικά. Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del Comitato per il XV° centenario della sua morte 407–1907*, Roma, 1908, p. 744–746. Vezi și C. Velculescu, Z. Mihail, I. Stănculescu, O. Olar, *Des missels grecs et slavons*, p. 51. Edițiile lui Movilă au continuat însă să circule, atât în forma tipărită, cât și în copii manuscrise; vezi Paul Mihail, *Molitvelnicele de la Mănăstirea Runcu din Ardeal comparate cu alte manuscrise din epocă*, în „Mitropolia Ardealului”, 29, 1984, 9–10, p. 663–677; idem, Zamfira Mihail, *L’œuvre de Pierre Movilă en langue roumaine. Témoignages inédits du XVIIIe–XIXe siècles*, în *In honorem Gabriel Ștrempel la 80 de ani*, Satu Mare, 2006, p. 460–478.

către Șerban Cantacuzino, polemizând probabil cu mitropolitul Dosoftei, care tocmai tipărise la Iași *Dumnezăiasca liturghie* în limba română, Teodosie explică pe larg de ce nu a vrut și nu a cutezat să traducă textul liturgic „pre limba noastră” și s-a mărginit să traducă în română doar indicațiile tipiconale „tot di pe izvod grecesc”¹¹⁰. La rândul lor, corectorul și tipograful – ieromonahii Inochentie și Chiriac –, după ce arată ce este aceea o liturghie, subliniază că tipicul și alte rânduieli au fost „curățite” pe românește pentru folosul preoților și al diaconilor ce-și vor birui lenea, însă „numai precât iaste în izvodul grecesc”, fără a se apela la „izvoditurile” care nu-l „urmează” pe acesta¹¹¹.

În opinia lui Ch. Auner, editorii bucureșteni au folosit atât marele Εὐχολόγιον venețian și liturghiile slave, cât și versiunea *Sfintelor Liturghii* îngrijită de Dimitrios Doucas, în ediția Henry Savile (Eton, 1612)¹¹². Rezultatul, net superior, va fi reeditat, cu ușoare modificări, la Buzău în 1702 și la Iași în 1715¹¹³. *Rânduiala diaconstvelor*, tipărită la Alba Iulia în 1687, va fi tradusă tot după tipăritura munteană, iar liturghiile (în întregime) în limba română de la Râmnic din 1706 și 1713 ale lui Antim Ivireanul vor folosi această traducere¹¹⁴.

În consecință, manuscrise liturgice precum BAR ms. rom. 1790 sau BAR Cluj ms. rom. 1216 au căzut în uitare. Abia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în 1799, un liturghier preotesc bilingv, greco-român, le va folosi ca model, însă numai pentru ilustrații¹¹⁵. În mod evident, acest codice târziu este produsul unui „cerc de cultură” radical diferit de cel în care fusese realizat manuscrisul care îi servește drept sursă de inspirație. Vremea mitropolitului Ștefan era de mult apusă.

Deși apusă, odată privită în context și prin lentilele recursului la tradiție, această lume se dovedește însă extrem de animată și de bogată. Într-un moment de profunde interogări teologice și liturgice, prin oamenii de cultură gravitând în jurul mitropolitului Ștefan, în jurul curții domnești și în jurul metocului Patriarhiei de Ierusalim, orașul Târgoviște s-a dovedit un punct important pe axa Constantinopol – Moscova.

¹¹⁰ BRV, vol. I, p. 234; Cătălina Velculescu, *Diaconstvele de la Alba Iulia și liturghierul lui Antim Ivireanul*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»”, 47, 2010, p. 24.

¹¹¹ BRV, vol. I, p. 236; C. Velculescu, *Diaconstvele*, p. 24.

¹¹² Ch. Auner, *op. cit.*, p. 745. Pentru ediția cretanului Doukas, publicată inițial la Roma în 1526, vezi lucrarea mitropolitului de Korytsa, Eulogios Kourilas, *Λειτουργικά Ανάλεκτα. Ίερολογικάί ένασχολήσεις Α΄. Αί πρώται έκδόσεις τής θείας λειτουργίας και τά λειτουργικά είλητάρια τής μονής Μεγίστης Λαύρας τού Άθωνος. Συμβολή εις την διόρθωσιν των λειτουργικών βιβλίων*, în „Θεολογία”, 19, 1941–1948, p. 650–671, aici p. 650–655.

¹¹³ Ch. Auner, *op. cit.*, p. 747–748, 749; C. Velculescu, *Diaconstvele*, p. 24–25; C. Velculescu, Z. Mihail, I. Stănculescu, O. Olar, *Des missels grecs et slavons*, p. 52.

¹¹⁴ A. Vanca, *op. cit.*; C. Velculescu, *Diaconstvele*. Pentru reforma liturgică a lui Antim Ivireanul, vezi V. Barbu, *Purgatoriul misionarilor*, p. 472–474; autoarea consideră că traducerea lui Antim a fost făcută după *Liturghierul* greco-latin apărut la Veneția în 1672, mai exact după exemplarul păstrat în prezent la BAR sub cota CR II 167237, exemplar provenind din biblioteca lui Constantin Brâncoveanu (*ibidem*, p. 474).

¹¹⁵ BAR ms. rom. 1384. Pentru detalii: C. Velculescu, *Ms. rom. 1790*, p. 17–20; eadem, *Imagini din Slujebnicul mitropolitului Ștefan într-o prelucrare din anul 1799*, în „Acta Musei Porolissensis”, 34, 2012, p. 417–426.

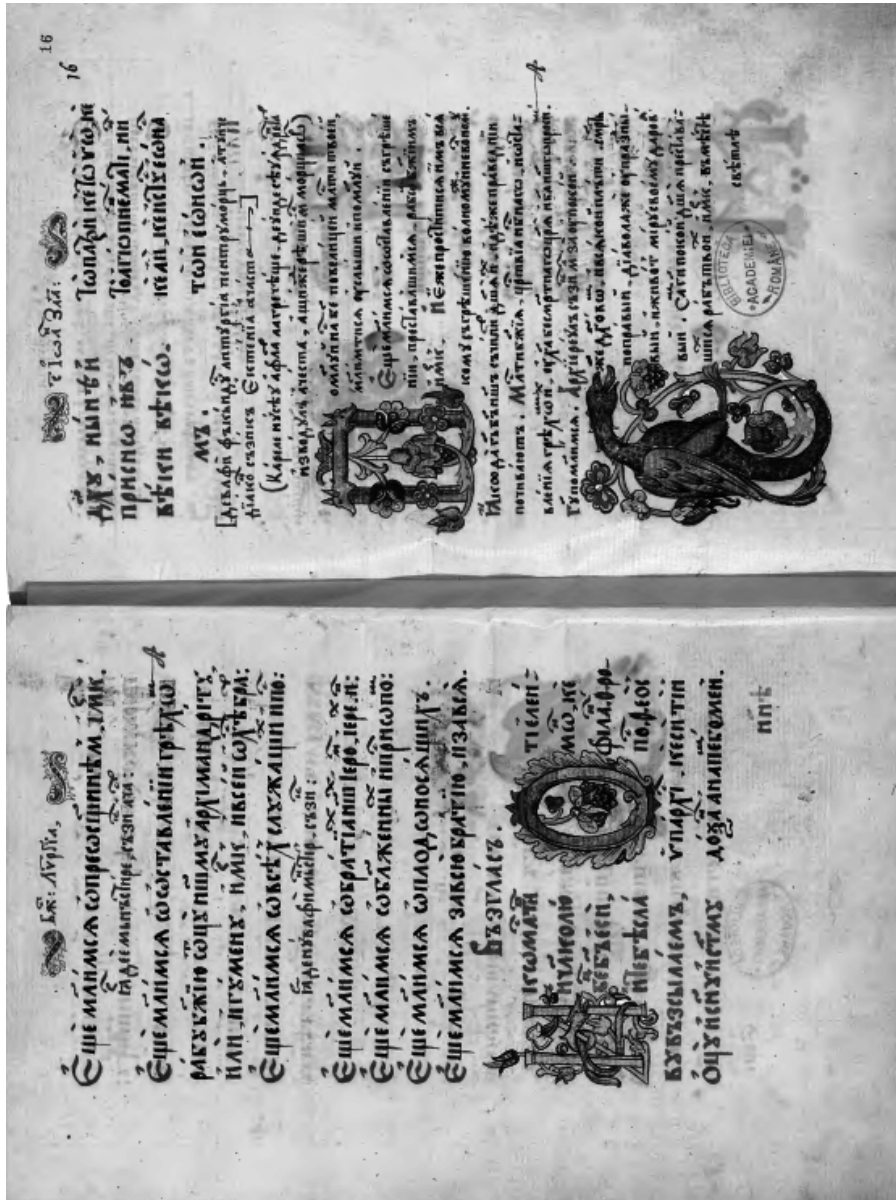

Figura 1. Slujebnicul mitropolitului Ștefan (sursa: BAR ms. rom. 1790, f. 15v-16r).

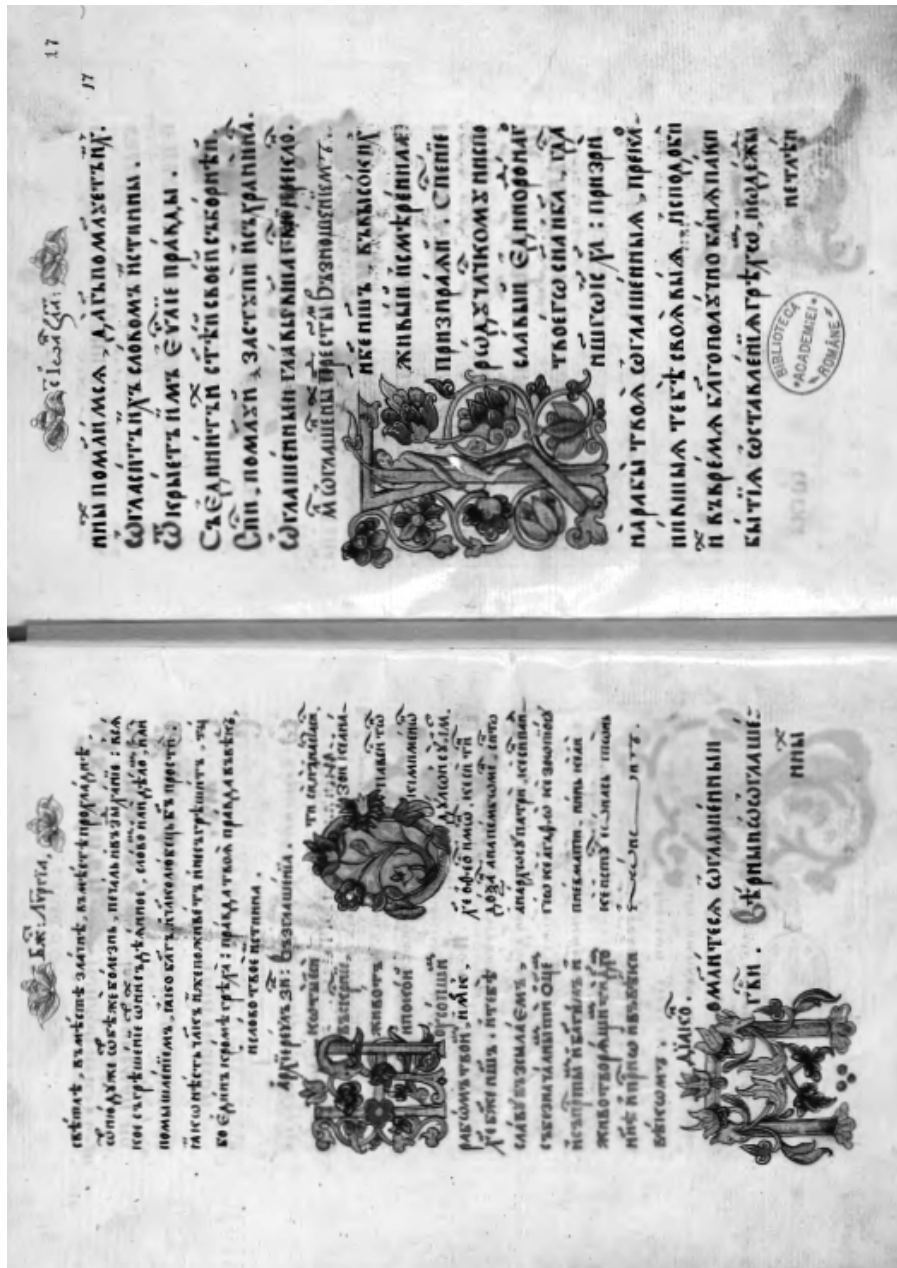

Figura 2. *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan (sursa: BAR ms. rom. 1790, f. 16v–17r).

FOREIGN PEARLS OF WISDOM. THE APPEAL TO TRADITION IN THE
SLUJEBNIC (EUCHOLOGION) OF METROPOLITAN STEPHEN († 1668)

Abstract

The Collection of Manuscripts of the Library of the Romanian Academy includes a special codex under the reference number ms. rom. 1790. As mentioned on the title page, this is a *Slujebnic (Euchologion)*, including the Liturgies of Saint John Chrysostom and Basil the Great, alongside “other hierarchal services.” Commissioned with the blessing and at the expense of Metropolitan Stephen of Ungro-Wallachia († 1668), at a date which is yet unknown, this Ἀρχιερατικόν, intended solely for the use of bishops, is embellished with numerous miniatures. The manuscript is written in three languages: the liturgical texts are in Slavonic, the exclamations, *i.e.*, the final parts, spoken aloud, of the litanies, are in Greek, with Cyrillic script usually following the phonetic transcription, while most of the typiconal guidelines and almost the entire “Service for the consecration of a Metropolitan or Bishop” are in Romanian. Using the testimony of a Russian traveler who visited Moldavia and Wallachia, the Litany for the Departed from the BAR ms. rom. 1790 and an analysis of the 1659 council of Târgoviște, the present study aims to reconstruct the religious atmosphere of that age and to explain the unusual multilingual liturgical initiative of the Wallachian metropolitan.

Keywords: manuscript; multilingual liturgical texts; *Slujebnic (Euchologion)*; Metropolitan Stephen of Ungro-Wallachia († 1668); Wallachia